

המכון לאסטרטגיה ציונית
THE INSTITUTE FOR ZIONIST STRATEGIES

יהודי העולם ומדיניות השבות העתידית

אתגרים, פתרונות והצעת החקיקה

נייר עמדה מאת ברוך לוין

טבת תש"ע / ינואר 2010

העמדות המובעות במסמך זה הן של המחבר

ואינן מייצגות בהכרח את עמדת המכון

המכון לאסטרטגיה ציונית הוא גוף עצמאי הפועל למען שמירת צביונה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל על פי עקרונות מגילת העצמאות.

המכון פועל לשמירת זכויות האדם במדינת ישראל ברוח עקרונות החירות, הצדק, היושר והשלום של מורשת ישראל.

המכון פועל למען הידוק הקשר בין יהודי התפוצות למדינת ישראל על פי ערכי הציונות.

המכון עוסק בעריכת מחקרים, כתיבת תוכניות והגשתן, הדרכת מנהיגים צעירים, ייזום כינוסים, סמינרים, סיורים ופעילויות אחרות למען חיזוקה של מדינת ישראל כביתו הלאומי של העם היהודי.

The Institute for Zionist Strategies is an independent non-partisan organization dedicated to the preservation of the Jewish and democratic character of the state of Israel, according to the principles of Israel's Declaration of Independence.

The Institute strives to promote human rights within Israel in the spirit of the principles of freedom, justice, integrity, and peace as prescribed by the Jewish Heritage.

The Institute strives to fortify the bond between the Jews in the Diaspora and the state of Israel, according to the values of Zionism.

The Institute engages in research, formulation and advancement of programs, training of young leadership, organization of policy conferences, seminars, and field study missions, and in other activities to strengthen the State of Israel as the National Homeland of the Jewish People.

שדרות לוי אשכול 14, קומה 11 ת.ד. 18157 ירושלים 91181

Levi Eshkol 14, 11th Floor, P.O.B. 18157 Jerusalem 91181

Tel. +972 2 581 7196; Fax. +972 2 532 2422

info@izs.org.il; www.izs.org.il

עבודה זו נכתבה במסגרת תוכנית המנהיגות הצעירה של המכון לאסטרטגיה ציונית. המכון לאסטרטגיה ציונית רואה חשיבות רבה בטיפוחו של דור מנהיגים חדש למדינת ישראל ובהעצמתו. לאור זאת, המכון מפעיל תוכנית מנהיגות ייחודית, אשר שואפת לאתר צעירים וצעירות ישראלים, מכלל גוני הקשת החברתית והפוליטית, ולהכשיר אותם לקראת היום שבו יתפסו עמדות מובילות בחברה. התוכנית שואפת להטמיע את ערכי המנהיגות הציונית כפי שרואה אותם המכון: אחריות, עומק מחשבתי, להט ציוני ופעלתנות.

לאורך השנה כותבים חברי התוכנית נייר עמדה, אשר עוסק בהצעת פתרון לסוגיה ציונית על פי בחירתם ובהנחיית צוות המכון. תהליך כתיבתו של נייר העמדה הוא תמציתי ההכשרה האינטלקטואלית שמציע המכון: בחירת סוגיה לטיפול מתוך הנעה ערכית ציונית, לימוד מעמיק והבנה של הסוגיה שנבחרה והצעת פתרון מנומק ומנוסח היטב במסגרת מסמך סופי. המכון תומך בחבר התוכנית ומעודד אותו לקדם בפועל את הצעותיו במישור המעשי לאחר סיום התהליך.

העמדות המובעות במסמך זה הנן של המחבר

ואינן מייצגות בהכרח את עמדת המכון

אודות המחבר:

ברוך לוי מוסמך במחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית. עבודת המחקר שלו עסקה באתנוגרפיה של בתי הדין לגיור בישראל. עיסוקיו המחקריים והמעשיים מתמקדים בתחומים של יחסי גומלין בין זהות יהודית ותרבות בישראל, יחסי דת ומדינה, ישראל ותפוצות. היה בין השאר אחראי פעילות בקרב יוצא חמ"ע במכון 'עתים', מורה לגיור, מדריך ושליח מטעם הסוכנות היהודית, פרסם טורים בעיתונות רוסית בישראל.

תוכן העניינים

2	מבוא
2	נושא המחקר
3	מבנה המחקר
5	פרק 1. גלגולי חוק השבות : חקיקה עם הפנים לתפוצות
7	פרק 2. מגמות דמוגרפיות בתפוצות : התבוללות
9	פרק 3. זיהוי וזהות בתפוצות
9	מבוא
10	יהודי ארצות הברית : זיהוי, זהות וגבולות הקהילה
12	משפחות מעורבות בארצות הברית : מבט מבפנים
14	מסמכי קהילה : חולשת הקהילה המאורגנת ושאלת זיהוי היהודים
16	זהות יהודית בברית המועצות
16	זהות יהודית בתקופה הסובייטית
18	זהות יהודית בתקופה הפוסט סובייטית
22	מסמכי מדינה : ההפליה ושאלת זיהוי היהודים
24	פרק 4. קהילות חדשות
24	בני הפלאשמורה והסובוטניקים : סיפור שונה, גישה דומה
27	צאצאי מתנצרים במזרח אירופה
29	פרק 5. עולים בישראל
29	מבוא
30	דינמיקה בזהות היהודית של העולים : בין בדלנות להשתלבות
33	התגבשות של מיעט אתני
35	השפעתם של עולים לא-יהודים על האופי היהודי של מדינת ישראל
36	גיור סוציולוגי/שלילת היהדות : קשיים בזיהוי יהודים בישראל
41	פרק 6. סיכום ומסקנות ביניים לקראת הצעת החקיקה
43	פרק 7. הצעת חקיקה ומנגנון ליישומה
43	מבוא : חוק השבות והצעות לשינוי
43	ההצעה
44	הסברים לחוק השבות
45	הסברים לחוק הזיקה לעם יהודי
49	מועצת העלייה
51	נספח 1
52	ביבליוגרפיה

מבוא

נושא המחקר

"מדינת ישראל תהיה פתוחה לעליה יהודית ולקיבוץ גלויות" – כך מתחילה הפסקה המתארת את אופייה של מדינת ישראל במגילת העצמאות. עלייה בלתי מותנית של יהודי העולם לישראל היא מרכזית בתפיסה העצמית של ישראל כמדינה יהודית. חוק השבות, שעל פיו מתקיימת העלייה, הוא החוק אשר מגדיר את השותפות הלאומית בין יהודי התפוצות לעם היושב בציון ובכך מעצב את אופייה של מדינת ישראל כבית לאומי ליהודי העולם. חוק השבות הוא היחיד המגדיר את הלאומיות היהודית ברמה משפטית וקובע הגדרה ברורה לשאלת "מיהו יהודי". לכן גם היום, כאשר העלייה בפועל לישראל קטנה מאוד, חשיבותו העקרונית והסמלית עליונה.¹

ראיית חוק השבות כמעין חוק יסוד המעגן ומגדיר את יהדותה של המדינה, הופכת אותו ל"פרה קדושה", כמעט האחרונה בציבוריות בישראל. עם זאת, בשנים האחרונות עולים קולות רבים המבקשים לדון בתוכן חוק השבות מחדש והועלו כמה הצעות לשינויו. מגמה זאת מייצגת את התחושה של חוגים שונים בישראל שהחוק יוצר מציאות חברתית חדשה אשר סותרת את המטרות המקוריות שלו. גל גדול של עלייה מברית המועצות לשעבר הביא למספר הולך וגדל של ישראלים (עולים וילדיהם) אשר אינם יהודים לפי ההגדרה הלאומית ולא לפי ההלכה. יותר מכך, תהליכים דמוגרפיים של יהודי העולם מראים שכל עלייה עתידית תהיה מורכבת ממספר גדול של לא יהודים על פי ההלכה האורתודוקסית: בני משפחה וצאצאי יהודים. מגמה זו מעלה שאלות בדבר שינוי הגדרותיה של החברה היהודית והשפעות עמוקות ורחוקות טווח על אופייה ועתידה של מדינת ישראל.

היום קיימות כמה הצעות לשינוי חוק השבות, חלקן מהוות סעיף מהצעות להסדר חברתי כולל, כגון ההצעות לחוקה של המכון הישראלי לדמוקרטיה, המכון לאסטרטגיה ציונית ואמנת גביון-מדן. סביב ההצעות האלה מתקיים דיון בכנסת במסגרת דיונים לקראת חוקה בישראל. באופן כללי אפשר לתאר את המגמה המשתקפת בהצעות הללו כצמצום של זכויות אוטומטיות לעליית יהודים ובניהם, לזכויות לפי ההגדרה המסורתית האורתודוקסית המקובלת בחוק היום. במקביל, זכות העלייה מורחבת למי ששייך לקהילה יהודית או למורשת ולתרבות יהודית, בהתאם לחוק שייקבע.²

בקשר למגמה זו של צמצום והרחבה צריך לשאול שתי שאלות עיקריות. 1: מהן המגמות בקרב יהודי העולם בקשר לזהותם ולהשתייכותם היהודית והשפעתן דרך העליות על החברה בישראל? האם השינוי הכפול המוצע מטיב להתמודד עם האתגרים הנגזרים מהתהליכים בקרב יהודי תפוצות? 2: מהם

¹ מעבר להגדרת שותפות לאומית בין ישראל לתפוצות, לחוק השבות ישנה השפעה מעשית לא מבוטלת על עיצוב היחסים בין העם היושב בציון לתפוצות היהודיות ואף על גבולות הקהילות עצמן במקרים מסוימים. למשל, מאבקה של תנועה רפורמית בארצות הברית למען הכרה של מדינת ישראל בגיורים רפורמים מעיד על חשיבות ההגדרה החוקתית-ישראלית לתפוצות. הגדרת היהדות בחוק השבות (בן לאם יהודיה ומי שנתגייר) קובעת את החלוקה בין הפנים לחוץ של הלאום היהודי ולאופי החלוקה הזו ישנה השפעה על הקשר בין התפוצות לישראל. בקשר להשפעה זו כדאי להביא את דבריהם של לרמן ורטיג (2004). הם מציגים את הבדלי היסוד בין שתי הקהילות הגדולות של העם היהודי בדור הזה, ישראל וארצות הברית, הגורמים לפערים תרבותיים וחברתיים גדלים והולכים ביניהן. הם טוענים שההבדלים הללו גורמים לכך שהמכנה המשותף בין שני חלקי העם הולך ומצטמצם ומעמיד סימני שאלה על שרידותו של העם. הם מציגים, בין השאר, ש"ניסיון של פוליטיקאים ורבנים ישראלים לקבוע מיהו יהודי" (בין השאר באמצעות חוק השבות - ב"ל), קשה מאוד ליהודי ארצות הברית: "בעיני יהודים אמריקאים חוק אזרחי המתיימר לקבוע את זהותו של הפרט אינו לגיטימי מלכתחילה מבחינה תיאורטית ואינו ישים מבחינה מעשית".

בנוסף, במקרים מסוימים, כאשר הקהילה קטנה ובעלת משאבים מוגבלים, חוק השבות משפיע ישירות על עיצוב גבולות הקהילה היהודית דרך פעילות ארגונים יהודיים. הארגונים, הפועלים בקרב זכאי חוק השבות בצורה זוהי ליהודים, מכניסים אותם למעשה לתוך מסגרת הקהילה היהודית, ועל כך נרחיב בהמשך.

² טבלת השוואה בין ההצעות הללו מובאת בנספח 1.

הקריטריונים שאפשר וכדאי לקבוע בחוק כדי להגדיר את ההשתייכות ללאום היהודי? הניסוחים הללו ישפיעו ברמה עקרונית, סמלית ומעשית על זהותה ועל גבולותיה של החברה היהודית וינתבו את מאבקי הזהות בעם ישראל לשנים הבאות.

נייר עמדה זה עונה על שתי שאלות עקרוניות אלו. הוא מנתח את מגמת הצמצום וההרחבה³ של זכות השבות מתוך ראייה כפולה של חוק השבות: החוק מגדיר ומעצב את הלאומיות היהודית המשותפת לישראל ולתפוצות מחד גיסא, וגם משפיע על הגבולות של החברה היהודית בישראל עצמה מאידך גיסא. המחקר מנתח את התהליכים שעוברים על קהילות יהודיות בעולם ואת ההשפעה של חוק השבות על החברה היהודית בישראל. המחקר מנתח שלושה תהליכים מרכזיים בתפוצות: התבוללות דמוגרפית, ירידת קרנה של הקהילה הממוסדת בעיצוב דפוסי השתייכות יהודית ויצירת קהילות חדשות אשר טוענות לשורשים יהודיים. אותן הקהילות אינן מזוהות בנקל כיהודיות לפי דפוסים מוכרים ועל פי חוק השבות. התהליכים הללו מעלים את שאלת זיהוי היהודים כשאלה מרכזית בקביעת מדיניות השבות, יחד עם שאלה מוכרת יותר "מיהו זכאי העלייה?". סוגיית הזיהוי קשורה ללב העניין שלנו. כדי לממש את זכות השבות על המועמד לעלייה להיות מזוהה כיהודי או כצאצא של יהודי על ידי מדינת ישראל. במציאות של התבוללות וירידה בתפקידה של הקהילה הממוסדת בקהילות הוותיקות שאלת ההוכחה של השתייכות יהודית חורגת ממובנה הטכני ומקבלת מקום משמעותי בקביעת מדיניות השבות העתידית. בסוף מחקרנו נבחן את מגוון ההשפעות של העולים, בעיקר הלא יהודים, על החברה הישראלית.

בהתבסס על הניתוחים הללו, המחקר מציע מבנה וניסוחים של חוקי השבות אשר תואמים את ההתפתחויות בקרב יהודי העולם ומחזקים את ישראל כמדינה יהודית. בנוסף מוצע מנגנון רצוי ליישום של החוקים ולניהול מדיניות השבות.

מבנה המחקר

בפרק הראשון מוצגת היסטוריה קצרה של חוק השבות. תשומת הלב מופנית לעובדה שהחוק עוצב בהתחשב במציאות היהודית בתפוצות. **בפרק השני** מוצגת תמונה דמוגרפית כללית של יהודי העולם. בקרב רוב קהילות התפוצות שיעור נישואי התערובת נע בין כמחצית מחברי הקהילה לשמונים אחוזים. **בפרק השלישי** המחקר מתמקד בשאלת הזהות היהודית בקרב משפחות מעורבות בארצות הברית ובברית המועצות לשעבר. מוקד העניין בהיקפים ובעומק המשכיות הזהות היהודית. בנוסף מנותחים כאן תהליכים המתרחשים בעקבות חולשת הקהילה המאורגנת, התבססות על הגדרה עצמית בקרב יהודים רבים וקשיים בזיהוי היהודים בעקבות כך. **בפרק הרביעי** נבחנת תופעה של צמיחת קהילות יהודיות אשר אינן מוכרות כיהודיות ומדיניות השבות כלפיהן מתנהלת מעבר למסגרת חוק השבות. המחקר מביא דוגמאות של קהילות בני הפלאשמורה, הסובוטניקים, בני מנשה וצאצאי מתנצרים במזרח אירופה. **בפרק החמישי** המחקר עובר לישראל. הוא מנתח את ההשפעות של עולים, בעיקר של עולים לא יהודים, על החברה בישראל. הוא מתאר את מגוון דפוסי ההשתלבות, בין יצירת מיעוט אתני דתי חדש (נוצרי סלאבי) לבין היטמעות בתוך החברה היהודית הוותיקה. בהקשר לכך נבחנת ההשפעה של העולים הללו על אופייה היהודי של מדינת ישראל. **בפרק השישי** מובאות מסקנות ביניים לקראת ניסוח חקיקה ומוצעת מידת הצמצום הראויה ואופי ההרחבה של הזכאות. **בפרק השביעי** נייר עמדה זה מנתח את ההצעות בדבר שינוי

³ ישנן הצעות בכיוון של הרחבת מעגל הזכאים, כגון הצעה של המרכז לפלורליזם יהודי שמציע להרחיב את הזכאות לדור שלישי של צאצאי יהודים. נייר עמדה זה אינו מתייחס להצעה זו ולהצעות דומות מכיוון שהוא מתנגד להן באופן עקרוני.

חוק השבות ומציע ומבסס את הנוסחה התואמת ביותר את השינויים הדרושים. בנוסף מוצע מבנה של חוקי השבות: החלוקה בין חוק היסוד חוק השבות וחוק הזיקה לעם ישראל. מעבר לניסוח החוק מוצעים עקרונות ומנגנון לניסוח של קריטריונים מפורטים לקביעת הזכות לעלייה ולהתאזרחות על בסיס השתייכות לקהילה ו/או לתרבות היהודית.

בהתייחס לקהילות יהודיות ותיקות, מחקר זה מתרכז בעיקר ביהודי ארצות הברית וחבר המדינות העצמאיות (חמ"ע). התרכזות בשתי הקהילות הללו מוצדקת מפני שדיון בתהליכים העוברים עליהן מכסה את מרב התופעות והאתגרים שאֵתם מתמודדים יהודי העולם. לתהליכים בשתי הקהילות השפעה מכריעה על ההווה והעתיד של העליות והשפעתן על המרקם החברתי של מדינת ישראל. העלייה מברית המועצות לשעבר הייתה דומיננטית במשך עשרים השנים האחרונות והיא ממשיכה להיות גדולה ביותר בהווה. לפי נתוני המשרד לקליטת העלייה 82% מתוך העולים בין השנים 1989-2005 הינם יוצאי ברית המועצות.⁴ לא מפתיע אם כן, שהשיח הציבורי אודות השפעתן של העליות על החברה היהודית בישראל מתרכז באופן בלעדי כמעט בעליות מחמ"ע. גם בשנים האחרונות יוצאי חמ"ע מהווים כ-40% מכלל העולים.⁵

יהודי ארצות הברית מהווים כמעט שני שלישים מיהודי התפוצות היום. מגמות העוברות על יהודי ארצות הברית כמיעוט המתגורר במדינה המובילה של העולם המערבי מצביעות על מגמות בקרב יהדות העולם המערבי ומציגות לנו תמונה דמוגרפית ותרבותית לגבי עתידו של עם ישראל. גם העלייה מארצות הברית משמעותית והיא גורם שני בגודלו: העולים מארצות הברית היוו קרוב ל-20% מכלל העולים בשנותיים האחרונות.⁶

⁴ החישוב על פי נתוני משרד הקליטה.

⁵ [/http://www.moia.gov.il/Moia_he/Statistics/ImmigrationToIsraelPrevYears](http://www.moia.gov.il/Moia_he/Statistics/ImmigrationToIsraelPrevYears)
[http://www.moia.gov.il/NR/rdonlyres/E7062526-8A7B-4152-837D-](http://www.moia.gov.il/NR/rdonlyres/E7062526-8A7B-4152-837D-0EBD8021CFBA/0/yshot.JPG)

⁶ נתונים של משרד הקליטה מתייחסים לכלל העולים שהגיעו לישראל. הנתונים הללו כוללים גם את יוצאי אתיופיה שמגיעים לארץ בהתאם להחלטת הממשלה במסגרת חוק הכניסה ומוכרים כעולים אחרי התאזרחות מותנית. יוצאי אתיופיה מהווים כ-20% מתוך כלל העולים. עלייתם של יוצאי אתיופיה, בני הפלאשמורה, לאור החלטת ממשלה מגיעה ככל הנראה לסיומה, ולכן חלקם של יוצאי מדינות חמ"ע וצפון אמריקה יגדל משמעותית בטווח הקרוב.

פרק 1. גלגולי חוק השבות: חקיקה עם הפנים לתפוצות

חוק השבות המקורי התקבל ב-1950 והוא העניק את זכות העלייה וההתיישבות במדינת ישראל רק ליהודים לפי ההלכה. חוק האזרחות משנת 1952 קבע שכל יהודי העולה מכוח חוק השבות יהיה לאזרח ישראלי וגם עיגן את זכותם של בני הזוג לעלייה ולהתאזרחות.⁷ החוק המקורי לא הגדיר מיהו יהודי, והסמכות לקבוע זכאות הייתה בידי שר הפנים כמו גם הסמכות להגדיר מיהו יהודי במרשם האוכלוסין. מייסדי המדינה הבינו היטב שקביעה של הגדרת היהדות בחוק יכולה לעורר מחלוקת ורצו להימנע מכך. בכל זאת פרצו מחלוקות כבר בסוף שנות ה-50 ונמשכו לאורך שנות ה-60.

ב-1970, קיבל בג"ץ את העתירה של בנימין שליט נגד שר הפנים. שליט ביקש לרשום את ילדיו, שאמם לא הייתה יהודיה, כיהודים לפי לאומיותם. בעקבות החלטת בג"ץ ובהתאם להסכמים קואליציוניים בין מפד"ל למפא"י לשימור הסטטוס-קוו בענייני דת ומדינה הוכנסו שינויים בחוק השבות. זכאות העלייה הורחבה ליהודים, לילדיהם, לנכדיהם ולבני משפחתם. נקבע שיהודי הוא מי שנולד לאם יהודיה, שאו נתגייר ואינו בן דת אחרת.

רבות נכתב על הנסיבות ההיסטוריות והפוליטיות של השינוי הדרמטי בחוק השבות. המחקר הישראלי בחן את הסוגיה בהקשרים כלליים המעסיקים את האקדמיה הישראלית: יחסים בין דת ומדינה, דת ופוליטיקה בישראל והקונפליקט היהודי הערבי.⁸ נראה שמפני כך הוחמץ המאפיין החשוב בהיסטוריה של חוק השבות: בשני גלגוליו התקבל החוק כפי שהוא בהתייחס למצב הקהילות היהודיות בתפוצות, או באופן ספציפי יותר - בקשר הדוק למצב הקהילות במזרח אירופה.

עיון בדיונים על חוק השבות בשנים הראשונות של המדינה⁹ מגלה שהתקיים ויכוח נוקב במעמד החוקי של בני הזוג הלא יהודים של עולים פוטנציאליים. היו שרצו להתנות את עלייתם של הלא יהודים ואף לאסור את עלייתם של זוגות מעורבים.¹⁰ ההתנגדות להפרדה ולהגבלות על עליית משפחות מעורבות נבעה ממודעות למצב הקהילות במזרח אירופה ובברית המועצות. חברי ועדת הקליטה של הכנסת התייחסו ליהודי גרמניה ופולין, חברי הממשלה נשאו עיניים לברית המועצות ולכן סירבו לאסור את העלייה של משפחות מעורבות. בדיונים ניכרת רתיעה של המחוקקים מתופעת נישואי תערובת, אבל המודעות למצב הדמוגרפי של היהודים בתפוצות גרמה להם, בסופו של דבר, להחיל את זכות העלייה למעשה, על בני הזוג.

בעת הדיונים על שינוי החוק ב-1970 עמדה לעיני מחוקק העלייה הצפויה מברית המועצות וההרחבה של זכאות העלייה בחוק השבות הותאמה למציאות של יהודי ברית המועצות. כלומר, חמישים השנים של קיום המשטר הסובייטי ושני דורות של נישואין מעורבים הנחו את המחוקק להרחיב את זכות העלייה לבנים וגם לנכדים של היהודים. המציאות היהודית כיכבה בדיוני הכנסת - ולא "חוקי נירנברג" של המשטר הנאצי שקבעו מי ייחשב ליהודי (ולמועמד להשמדה) כפי שמקובל לחשוב. כך גם הדאגה שהרחבת הזכות לעלייה תפגע במאבק התפוצות נגד תופעת ההתבוללות שנתפסה אז כאיום. הדיונים אודות מרשם האוכלוסין בהקשר זה התייחסו גם הם למציאות מזרח אירופאית. הניסיון לבטל את סעיף הלאום במרשם

⁷ כהן (2007: 66-63).

⁸ ראה לדוגמה: וייס (2001), כהן (2007), הכהן (1998), עילם (2000), Lustick (1999), Shafir & Peled (1998), קורינלדי (2001).

⁹ וייס (2001: 53-55).

¹⁰ כהן (2007: 63)

האוכלוסין נתקל בהתנגדות עזה. כך אמרה ראש הממשלה גולדה מאיר: "האם אתם מציעים לנו... לזרוק את המילה לאום ועל ידי זה ליצור רושם בקרב העם היהודי שהם לחוד, ואנחנו עבריים, כנענים, יבוסים, אינני יודעת מה עוד הם יהודים אבל אנחנו לא. יהדות רוסיה, שם מה שכתוב בדרכון שלהם, אין זה דת יהודית, זה "עברי", זאת אומרת איש מן העם היהודי, מן הלאום היהודי"¹¹.

בשני גלגליו של חוק השבות ההתייחסות למציאות של קהילות יהודיות בתפוצות, במיוחד למצב של יהודי ברית המועצות ומזרח אירופה, הניעה את המחוקק, בנוסף לאילוצים שנבעו מתוך מציאות חברתית פוליטית בישראל. בפרקים הבאים נפנה לבחינת תהליכים בקרב יהודי התפוצות. נוכל להסיק מכך אילו שינויים, אם בכלל, נדרש לערוך בחוק השבות הקיים.

¹¹ מצוטט לפי וייס (2001: 60)

פרק 2. מגמות דמוגרפיות בתפוצות: התבוללות

בקרב יהודי העולם מתרחשים שלושה תהליכים עיקריים אשר, לדעתי, משפיעים בצורה אקוטית על יחסי ישראל והתפוצות ועל היישום העתידי של חוק השבות. יהודי העולם מתבוללים, לפחות מבחינה פורמאלית, כלומר מספר הולך וגדל של יהודים מתחתנים עם בני לאום אחר. מגמה נוספת מצביעה על מספר הולך וגדל של יהודים אשר אינם משתתפים בפעילות ממוסדת של קהילות יהודיות ושקשריהם עם הקהילה רופפים ואף לא קיימים כלל. לדעת רבים מעמדה של ישראל בעיני יהודי עולם ועצמת הקשר של יהודים לארץ נחלשים בהתמדה. אנחנו נתרכז בשני התהליכים הראשונים, בהתבוללות ובהיחלשות הקהילה היהודית המסורתית והממוסדת.

מהתבוננות בנתונים דמוגרפיים בקרב יהודי העולם עולה תמונה ברורה של התבוללות בתפוצות.

טבלה מס' 1. נתונים דמוגרפיים נבחרים של הקהילות היהודיות הגדולות.¹²

מדינה	אוכלוסייה יהודית, 2008 (אלפים)	נישואי תערובת בקרב צעירים (%)	אוכלוסייה יהודית, 2020 ¹³ (אלפים)
1 ישראל	5,478	5	6,453
2 ארה"ב	5,275	54	5,200
3 צרפת	488	40-45	482
4 קנדה	375	35	381
5 אנגליה	294	40-45	278
6 רוסיה	215	80	130
7 ארגנטינה	183	45	165
8 גרמניה	120	60	108
9 אוסטרליה	101	22	95
10 ברזיל	96	45	90
11 אוקראינה	76	80	25
12 דרום אפריקה	74	20	57
13 הונגריה	59	60	34

טבלה מס' 2. פיזור של יהודי העולם לפי אזורים גיאוגרפיים.

¹² לפי נתונים של JPPPI, 2008.

¹³ תחזית לפי חלופת ביניים.

אזורים	יהודי העולם, 2008 (%)	יהודי העולם, 2020 (%)
ישראל	41	46
צפון אמריקה	43	41
מערב אירופה	8	7
חמ"ע	3	1
מזרח אירופה	1	1
אמריקה הלטינית	3	3
דרום אפריקה ואוקיאניה	1	1
סה"כ יהודי העולם	13,238,000 (100%)	13,827,000 (100%)
סה"כ יהודי התפוצות	7,754,000 (59%)	7,374,000 (54%)

הנתונים בטבלה מס' 2 מראים שבעולם חיים היום בערך 13 מיליון יהודים, קרוב ל-8 מיליון מהם מחוץ לישראל. כפי שעולה בבירור מנתוני טבלה מס' 1 ישראל הפכה לקהילה היהודית הגדולה בעולם, אבל יותר ממחצית מיהודי העולם עדיין חיים בפזורה. רוב היהודים מרוכזים בכמה מדינות גדולות. בשש הקהילות הגדולות ביותר חיים קרוב ל-90% מיהודי התפוצות. נישואי תערובת במדינות הללו נעים בין שליש בקנדה לשמונים אחוזים בקרב יהודים צעירים ברוסיה. בצרפת, אנגליה וארצות הברית כמחצית מהיהודים מתחתנים עם בני לאום אחר. בקהילות קטנות יותר המצב לא שונה בהרבה. כך, במדינות של ברית המועצות לשעבר ובמזרח אירופה אחוז נישואי התערובת דומה לזה של רוסיה.

התמונה שמצטיירת לעינינו ברורה והיא חד-משמעית: יהודי העולם מתבוללים ולאט, אבל בטוח, נעלמים. ב-2004 הם מונים כ-7,800 אלף ובעוד קצת יותר מעשור התחזית מדברת על 7,200 אלף יהודי תפוצות. החישוב הזה לוקח בחשבון את שיעורי העלייה הנמוכים יחסית, ברמה של סוף שנות ה-90. בפועל העלייה נמוכה עוד יותר בשנים האחרונות, כך שתרומתה של העלייה להתמעטות יהודי התפוצות שולית. המספרים הנוכחיים של יהודי העולם כבר כוללים בתוכם את ממד ההתבוללות. מספר היהודים מחושב לפי תפיסה המוכרת כהגדרת ליבה של האוכלוסייה היהודית: היא כוללת גם את מי שרק אחד מהוריו יהודי ושהוא מצהיר על יהדותו או שאינו משיך את עצמו לדת אחרת.

התבוללות, אפוא, היא התופעה המרכזית המאפיינת את יהודי התפוצות; אבל אם נשאל מהו פירוש ההתבוללות מעבר להגדרה הפורמאלית, ונתמקד בהיבטים תרבותיים של נישואי תערובת, כלומר נתרכז בזהות היהודית במשפחות מעורבות, נגלה תמונה מורכבת הרבה יותר. בכך נעסוק בפרק הבא.¹⁴

¹⁴ העברת מוקד הדיון להתבוללות תרבותית מעמידה בפנינו שאלה עקרוניות: האם מוצדק ומובן מאליו לצמצם את הדיון למשפחות מעורבות וצאצאי יהודים? האם לא יכול להיות אדם יהודי לפי ההגדרה המסורתית שאינו בעל זהות יהודית? כלומר האם יהודי שאין לו זיקה למסורת ולתרבות יהודית, אינו דובר שפה יהודית כלשהי ואינו נושא שם יהודי צריך להיחשב מתבולל?

הדיון הזה חשוב, הוא עקרוני, אבל הוא אחר וצריך להתנהל במקום אחר. אסתפק בכך שאמנה שתי הנחות עיקריות המובילות אותי לדון בהתבוללות תרבותית בקשר לנישואי תערובת. ראשית: הנחת המוצא של נייר עמדה זה היא שלאומיות יהודית אינה

פרק 3. זיהוי זהות בתפוצות

מבוא

האם יהודים במשפחות מעורבות וילדיהם מאבדים את ההשתייכות ואת הזהות היהודית ומפסיקים להיות יהודים, בעיניהם ובעיני החברה היהודית הסובבת אותם? התשובה מגוונת ותלויה בשאלה מורכבת אחרת של הגדרת הזהות היהודית. ישנן דרכים רבות להגדרתה ולביטוייה. הזהות וההגדרה העצמית תלויות בתרבות הסובבת והיא משתנה מתרבות לתרבות ולאורך ההיסטוריה. המחקר נוטה לחפש את הביטוי של זהות יהודית בפועל, כגון השתתפות בטקסים יהודיים או בפעילות אחרת הקשורה לקהילה ולארגונים יהודיים. יחד עם זאת, אפשר לחפש גם היבטים קוגניטיביים ורגשיים של זהות שלא בהכרח מוצאים ביטוי במסגרת הפעילות המקובלת הקלאסית של מסגרת יהודית כלשהי. זהות יהודית יכולה למשל להשתקף דרך העניין של אדם בהיסטוריה היהודית ובשורשים משפחתיים או בחוסר מוכנות לוותר על רישום הלאום היהודי למרות ההפליה של יהודים (כפי שהיה בברא"מ). הזהות העצמית של האדם כיהודי מתייחסת למבט על עצמו, וזיהוי האדם כיהודי מדבר על הכרה ביהדותו בידי קבוצה (של יהודים או אחרים המזהים אותו כיהודי). הקשר בין זהות וזיהוי מורכב. שניהם מקבלים היום אופי תהליכי. הזהות בכלל וזהות יהודית בפרט נמצאת בתהליך מתמיד ומהיר של גיבוש ושינוי הניתן לגילוי. גם הזיהוי אינו קבוע והוא מוחל באופן שונה. שני התהליכים הללו יכולים להיות לא תואמים, למשל כאשר אדם רואה את עצמו כיהודי אבל אינו מוכר בתור יהודי בידי קבוצת התייחסות (קהילה יהודית); ולהפך, אדם הפסיק לזהות את עצמו כיהודי אבל היהודים הסובבים ממשיכים להתייחס אליו כך. למשל, בן לדור שני לנישואי תערובת יכול להיות נעדר זהות עצמית של יהודי, על אף שקבוצת רוב בקרב יהודים תמשיך להתייחס עליו כאל יהודי (מספיק שרק סבתא אחת, אם אמו, הייתה יהודיה והוא נחשב כיהודי לפי ההלכה)¹⁵. לזיקה בין זיהוי וזהות יכולה להיות השפעה חזקה ואף מחוללת מפנה: למשל, כפי שחוקרים רבים מגלים, במציאות פוסט-סובייטית הזיהוי של דור שלישי כזכאי עלייה וחלקו אף כיהודי לפי הלכה בידי מדינת ישראל והקהילה היהודית, מחולל תהליכי תחייה של זהות יהודית (בתר-התבוללות) בתוך תקופה קצרה.¹⁶

בפרק הזה נדון בזהות ובזיהוי של יהודים בארצות הברית ואחר כך בברית המועצות לשעבר. בשני המקרים הדיון ייערך במתכונת דומה. תחילה נדון איך היהודים מזוהים ומזהים בקהילות הללו. נתמקד בשאלה כיצד מתרחשים תהליכים של זיהוי וזהות במשפחות מעורבות, והאם יש שיוך או נשירה מכלל היהודים. אחר כך נתייחס לתהליכי מאקרו המתרחשים בשנים האחרונות: ירידה במרכזיות הקהילה המאורגנת בקרב יהודי ארצות הברית והסתלקותה של המדינה מקביעת הזהות היהודית בברית המועצות לשעבר. נדון בהשלכות של התהליכים הללו על יישום חוק השבות, דהיינו על היכולת של מדינת ישראל ונציגיה לזהות זכאי עלייה בהעדר מסמכים מספקים.

יכולה להתקיים במנותק מהרצף ההיסטורי היהודי המשמר את התפיסה המסורתית של היהדות. מי שנולד כיהודי (לאם יהודיה) הוא יהודי גם אם קשה עד בלתי אפשרי לזהות אצלו סמנים של תודעה וזהות יהודית. זה ודאי נכון בהקשר של חוק השבות, כאשר יהודי מחליט לעלות לישראל, כלומר לממש את לאומיותו, יהיו אשר יהיו המוטיבים המידיים והאישיים שלו. נימוק אחר התומך בדיון בהתבוללות בקרב נישואי התערובת הוא סטטיסטי וסוציולוגי פשוט: ככלל, מחקרים רבים (ועל כך נפרט בהמשך העבודה) מראים שהתבוללות תרבותית עומדת בזיקה ישירה לפורמאליזם. כלומר ברמת הכלל הזהות היהודית בולטת באופן מובהק בקרב יהודים "פורמאליים". בקרב צאצאי יהודים הזהות היהודית יורדת באופן ניכר, כך גם במעבר דורי בין ילדים ונכדים של יהודים. אדגיש שוב שהתמונה בקרב צאצאים מורכבת הרבה יותר מטענה פשוטה זו. המורכבות והדינאמיות של התמונה היא היא שמצדיקה את מיקוד הדיון במשפחות מעורבות ובצאצאי יהודים.

¹⁵ על זהות וזיהוי, גם בהקשר יהודי וישראלי ראה שגיאי (2002)

¹⁶ חנין וצ'רנין (2008), Nosenko (2004).

יהודי ארצות הברית: זיהוי, זהות וגבולות הקהילה

נבחן את התהליכים של זהות וזיהוי בקרב יהדות ארצות הברית. הקהילה היהודית מגדירה את עצמה ברמת הכלל בהתחשב במספר רב ככל האפשר של הגדרות וקשרים ליהדות. שני סקרים גדולים ומקיפים נערכו ב-2001¹⁷: NJPS (מפקד אוכלוסין יהודי לאומי) מטעם ארגון הגג של יהדות אמריקה ו-AJIS (מפקד זהויות של יהודי ארצות הברית) שנערך בידי קבוצת חוקרים בתמיכת קרן פוזן¹⁹ ושמטרתו היא העצמת תפיסת היהדות כתרבות. הסקרים התבססו על נתונים של סקרים אמריקניים כלליים באיתור יהודים בארצות הברית, כלומר הזיהוי הראשוני של יהודי ברמת הפרט, ההערכה הכללית של האוכלוסייה היהודית, גבולותיה ומאפייניה התבססו על נכונות הנשאלים להגדיר את עצמם כיהודים או כאנשים ממוצא יהודי, כלומר שלפחות אחד מההורים יהודי. כדי להגדיר את יהדותם של הנסקרים הם נשאלו ארבעה שאלות עקביות:

1. מה היא דתך (או של מבוגרים אחרים בבית), אם יש בכלל? אם לא -
2. האם יש לך (או למבוגר אחר בבית) הורה יהודי? אם לא -

3. האם אתה גדלת כיהודי?

4. שאלה לכל מי שענה שדתו לא יהודית: האם אתה רואה את עצמך כיהודי מסיבה כלשהי?

השאלה הראשונית מאפשרת להגדיר את הבסיס להשתייכות יהודית כהשתייכות דתית על פי הגדרה עצמית. אדם שנולד להורים יהודיים ורואה את עצמו כיהודי יכול להגדיר את עצמו כיהודי לפי דתו. בנוסף להם, גם מי שלא נולד וגדל להורה יהודי אבל מגדיר את עצמו כיהודי לפי בחירה מזוהה כיהודי. המונח המסורתי 'גרי' התחלף במונח 'יהודי לפי בחירה' כי זוהתה קבוצה גדולה של אנשים המגדירים את עצמם כיהודים גם ללא גיור ממוסד של זרם יהודי דתי כלשהו. הזיהוי העצמי בתור יהודי על פי דת מכניס לתוך קטגוריה זו לא רק את היהודים לפי בחירה אלא גם את צאצאי היהודים. הגדרה זו אינה תואמת את ההגדרה המסורתית האורתודוקסית והחוקית בישראל וגם לא תואמת את המקובל בקרב יהודים אורתודוקסים וקונסרבטיבים.

השאלה השנייה מאפשרת זיהוי בתור יהודי גם למי שלא רוצה להגדיר את יהדותו כהשתייכות דתית, על סמך מוצאו היהודי. הסקר לא מפריד בין אלה שחושבים את עצמם כיהודים ללא דת על פי מוצאם היהודי או שרק מוכנים לציין את המוצא כפי שנדרש מהשאלה. השאלה האחרונה מאפשרת גם למי שנתחנך כיהודי או שחושב את עצמו כיהודי באופן פרטי מסיבה כלשהי להגדיר את עצמו כיהודי.

בהתאם לשילוב זה של הגדרה עצמית וזיהוי חיצוני של הקהילה היהודית, יהודי בארצות הברית הוא מי שדתו יהודית, או נולד להורה יהודי אחד לפחות. לפי AJIS יהודי הוא גם מי שרואה את עצמו יהודי מסיבה כלשהי, ללא דת יהודית וללא מוצא. בסקר NJPS, לעומתו, נכללים גם המחזיקים בהשתייכות דתית כפולה, יהודית ודת נוספת, וגם המחזיקים בדת לא מונותיאיסטית, בהיותם ממוצא יהודי. רק מי שמוצאו יהודי אבל המיר את דתו באופן חד משמעי לדת אחרת, נצרות או אסלאם, מוצא מתוך כלל

¹⁷ הסקרים של 2001 הם מסוג הסקרים המבוססים על מסד רחב מאוד של נתונים. הסקר NJPS התבסס על 175,000 איש מתוכם כ-5,000 מילאו את השאלון במלואו והם מהווים את המדגם המייצג. הסקרים הללו נערכים פעם בעשור בערך (NJPS הקודם נערך ב-1990). למרות מספר השנים הגדול יחסית שעבר מאז, הם העדכניים ביותר בין מפקדי האוכלוסין הנרחבים של יהודי ארצות הברית. לדוגמה, נתונים על אוכלוסיית ארצות הברית היום ותחזית ל-2020 המובאים על ידי המכון לתכנון מדיניות העם היהודי מבוססים על סקר משנת 2001.

¹⁸ <http://www.ujc.org/page.aspx?id=46184>

¹⁹ http://www.gc.cuny.edu/faculty/research_studies/ajis.pdf

ישראל. לפי NJPS האוכלוסייה היהודית מונה ב-2001 5.2 מיליון איש ולפי AJIS היא מוערכת ב-5.5 מיליון. לפי האחרון האוכלוסייה מחולקת כך: יהודים לפי דתם - 53%, לפי מוצאם - 43%, מגדירים את עצמם כיהודים - 4%. מתוך 5.5 מיליון יהודים, 65 אחוזים, כלומר 3.6 מיליון איש, הם בניס לאם יהודיה.

הסקרים הללו מדגימים את הדרך שבה ההגדרה העצמית של האדם כיהודי מאפשרת הרחבה של קהילה יהודית בארצות הברית, אף על פי שהסתמכות על בחירה אישית אינה בלעדית. כאמור, גם מי שרק מוכן לציין שאחד מהוריו יהודי מזוהה כיהודי, אפילו שציון עובדה זו לא בהכרח מסמנת את בחירתו של האדם להיות יהודי. הסקרים מהווים ביטוי מובהק להפיכתם של צאצאי יהודים ויהודים לפי בחירה מסוגים שונים לחלק בלתי נפרד מהקהילה. לדמוגרפיה ישנה השפעה משלה. המספרים לא רק מייצגים את המציאות החברתית אלא יוצרים אותה במידה רבה. השיח המתקיים בקרב החוקרים ופעילי הקהילה ומתייחס ל-5.5 מיליון יהודים ללא הפרדה, מזניח את הקטגוריות וההבדלים השונים ולמעשה מוחק את הגבולות בין יהודים וצאצאיהם, מכניס את המשפחות המעורבות לתוך הקהילה ואפילו את אלה שמגדירים את עצמם כיהודים ללא שורשים וללא המרה ממוסדת. השימוש במושג 'יהודים לפי בחירה' מקבע גם הוא את המשקל המכריע של זהות עצמית כבסיס להגדרה ולהרחבה של גבולות הקהילה היהודית.

בכל זאת, צריך לשאול עד כמה שיטת הזיהוי המרחיבה משפיעה על תפיסת הקהילה את עצמה. הרי אם נשים לב לכך שגבולות הקהילה מותווים בהתאם להגדרות שאינן מקובלות על חלקים גדולים בתוך הקהילה עצמה, נתנה עד כמה הגבולות הללו, בכל זאת, מציירים את הגבולות הריאליים של הקהילה. הבסיס העצמי הלא קונצנזואלי להגדרת ההשתייכות וההכללה הגורפת של צאצאי יהודים בתוכה יכולים להפוך את המספר לחסר משמעות. ברור שבחלקם לפחות, המניעים להרחבת מספר היהודים ככל האפשר הם פוליטיים: מספר גדול של יהודים מעצים את מוסדות הקהילה ומגדיל את משקלה הפוליטי. אם כך, השאלה המתבקשת היא האם התבססות על הגדרה עצמית או הכנסה אוטומטית של צאצאי יהודים שגדלו במשפחות מעורבות לתוך הקהילה משקפים את דפוסי ההשתייכות היהודית אצל הפרט מעבר למשמעויות הפוליטיות של קיום הקהילה היהודית בארצות הברית?

ההכללה של משפחות מעורבות אינה נשאת במישור של ייצוג פוליטי והעצמת כוחה של הקהילה באמצעות דמוגרפיה. המאבק בנישואי תערובת הוכרע ולא רק מספרית. את מגוון התגובות של הקהילה היהודית לנישואי תערובת אפשר לאפיין באמצעות שני דפוסים עיקריים: התגובה המתנגדת ומסתייגת והתגובה המקבלת. למשקיפים היום ברור שהתגובה המקבלת היא המנצחת באופן מוחץ בקרב דוברי הקהילות ומנהיגיהן. יהודים אמריקנים מונחים על ידי ערכים אמריקניים גם ביחס ליהדות שלהם. הערכים של שוויון, מתן עדיפויות לאינדיבידואליות ולבחירה אישית מנווטים אותם לעבר לגיטימציה של נישואי תערובת. הגישה השולטת היא של קבלה והשלמה. יותר מכך, נישואין מעורבים נתפסים כהזדמנות של צמיחה והרחבת הקהילה. הקבלה איננה רק הצהרתית. הקהילה המאורגנת פועלת בניסיון לצקת תוכן מעשי לתוך הצהרות הקבלה. יותר מכל מעיד על כך מספר הולך וגדל של ספרי הדרכה למשפחות מעורבות ומספר תכניות המכוונות להעשרה והעצמה של המשפחות בתוך יהודי²⁰. נתמקד עתה בהתבוללות מנקודת מבט פנימית, בתהליכים העוברים על משפחות מעורבות. מבט מבפנים על התהליכים הללו יספק לנו תשובה, ולו חלקית, לשאלת ההתאמה בין ההגדרה הרחבה של הקהילה היהודית ברמה הפוליטית והדמוגרפית לתהליכים המתקיימים בפועל ברמת הפרט בקרב המשפחות.

²⁰ קרומר (2004).

משפחות מעורבות בארצות הברית: מבט מבפנים

נראה שבקרב משפחות מעורבות ישנה מגמה משמעותית של העברת הזהות היהודית לדור ההמשך. מחקר²¹ בקרב משפחות מעורבות אמריקניות מגלה שמשפחות מעורבות רבות בוחרות לגדל את ילדיהן כיהודים לפי דתם. המחקר המקורי כלל כ-254 ראיונות שנערכו במגוון של משפחות: משפחות יהודיות שלמות, משפחות שאחד ההורים עבר גיור ומשפחות מעורבות. הנתונים לגבי משפחות מעורבות מבוססות על ראיונות שנערכו ב-69 משפחות מעורבות. הרוב המוחלט של בני הזוג הלא יהודים היו ממשפחות נוצריות. הנתונים של המחקר (טבלה מס' 3) מגלים שגם במשפחות שבהן האם אינה יהודיה והילדים אינם יהודים לפי ההגדרה המסורתית, כמחצית הילדים מוגדרים כיהודים. החוקרת מדגישה שההגדרה אינה פורמאלית גרידא. בני הזוג מחליטים לגדל את הילדים בתור יהודים גם ברמה המעשית.

טבלה מס' 3. דת הילדים לפי דת האם (%).

ההשתייכות הדתית של הילדים	אם יהודיה	אם לא יהודיה	מתוך כלל האמהות
יהדות	72	49	59
שתי דתות	17	19	18
שונה מילד לילד	7	14	11
ללא דת	3	8	6
נצרות	0	11	6
סה"כ	99	101	100

טבלה מס' 4. חגיגת חג המולד בקרב כל המשתתפים (%).

צורת החגיגה	משפחה מעורבת	גרים	משפחה יהודית	מתוך כלל המשתתפים
בכנסייה	16	0	0	9
בבית, ללא כנסייה	50	9	4	31
עם משפחה לא יהודית	16	54	0	20
לא חוגגים	18	37	97	40
סה"כ	100	100	101	100

טבלה מס' 5. ציון חגים יהודיים במשפחות מעורבות, לפי דתם של ילדים.

²¹ ברק-פישמן (2006).

חג	יהודית	שתי דתות	שונה בין ילדים	ללא דת	נוצרית	בקרב כלל המשתתפים
פסח	99	96	91	100	100	98
חנוכה	99	96	91	86	60	95
חגים אחרים	55	28	28	14	0	43

טבלה מס' 6. סוג הנישואין לפי סוג משק הבית (%).

סמכות מחתנת	משפחה מעורבת	גרים	משפחה יהודית	מתוך המשתתפים
רב	32	74	96	54
ק	46	13	4	30
כומר	6	9	0	6
גם וגם	16	4	0	10
סה"כ	100	100	100	100

טבלה מס' 7. ציון חנוכה בקרב משתתפי המחקר (%).

חוגגים חנוכה	משפחות מעורבות	גרים	משפחות יהודיות	
כן	96	98	100	97
לא	4	2	0	3
סה"כ	100	100	100	100

כאמור, ההחלטה לגדל את הילדים כיהודים לא נשארת ריקה מתוכן מבחינה פורמאלית. במשפחות שילדיהן מוגדרים יהודים, כולם מציינים את החגים היהודיים כגון פסח וחנוכה (טבלה מס' 5). לעומת זאת, בחג המולד המתקיים בתקופה המקבילה לחנוכה מבקרים בכנסייה רק 16 אחוז מהילדים במשפחות המעורבות. הרוב, שני שלישים, חוגגים בבית או עם החלק הלא יהודי של המשפחה. כל משפחה חמישית (18%) אינה חוגגת את החג כלל (טבלה מס' 4). חשוב להדגיש שהילדים מתארים את החגים הנוצריים כעניין של כיף ותרבות, לעומתם החגים היהודיים הם נושאי אופי דתי ומיוחד. כלומר, אפשר להעריך שהזהות היהודית בקרב משפחות שמגדירות את הילדים כיהודים, במיוחד כיהודים על פי דתם, חזקה ומשמעותית, בהשוואה למרכיבים נוצריים או אחרים בזהות. השיחות עם משפחות מעורבות מגלות שהזהות האתנו-דתית בהן נוטה לשינויים פנימיים. דינאמיקה ואירועים משפחתיים משפיעים על התחזקות או היחלשות של מרכיבי הזהות, כמו גם השפעות חיצוניות של הסביבה. כותרת המחקר ממחישה היטב את המסקנה העיקרית שלו לגבי זהות הילדים במשפחות מעורבות: יהודים ומשהו נוסף. מחקר עומק זה בחן את התהליכים בקרב משפחות אשר החליטו לגדל את ילדיהן כיהודים ולכן הוא מציג

הערכת יתר של דפוסים יהודיים אצל משפחות מעורבות. הנתונים של NJPS 2000 מציגים שיעורים יותר נמוכים. רק 33% מכלל המשפחות המעורבות מגדלים את הילדים כיהודים. אבל גם לפי סקר זה כ-40% משתתפים בסדר פסח, 53% מדליקים נרות חנוכה, 45% מרגישים קשר לישראל ו-30% שייכים לארגונים יהודיים מסוגים שונים. אפשר להסיק שבקרב משפחות מעורבות קיים מיעוט גדול אשר ממשיך ומעביר לדור הבא דפוסי השתתפות וזהות יהודית.

ומה בדבר המשך המעבר הבין דורי של זהות והשתייכות במשפחות מעורבות? מחקרו של פיליפס²² מציין את המגמה הלא מפתיעה שדור שני ושלישי לנישואין מעורבים נוטים הרבה פחות לגדול כיהודים. כלומר, אם שני ההורים של ההורה היהודי, כלומר הסבא והסבתא של הילד, וגם כל הדודים של ההורה הם יהודים – הילד נוטה לגדול כיהודי במידה רבה יותר. גם פיליפס, בדומה לברק-פישמן מציין שכאשר ילדים במשפחה מעורבת גדלים כיהודים בדתם הם נוטים לפתח זהות יהודית מובהקת יותר בהשוואה למי שגדל ללא דת או כבעל השתייכות דתית כפולה.

מסמכי הקהילה: חולשת הקהילה המאורגנת ושאלת זיהוי היהודים

יהדות ארצות הברית, כפי שראינו, מתאפיינת במרכזיות של ההגדרה העצמית בזהות היהודית. התבססותה עולה יחד עם ירידת קרנה של הקהילה המאורגנת בחיים של יהודי ארצות הברית. באופן מסורתי השתייכות וזהות יהודית נשפוטת לפי השתתפות בפולחן יהודי או בפעילות יהודית אחרת במסגרת של קהילה מאורגנת, כגון ביקורים בבתי הכנסת או תרומות לפעילות קהילתית. היום דפוס זה של התייחסות ליהדות מפסיק להיות בלעדי או אפילו העיקרי. ירידה בחשיבות הקהילה חוצה גבולות בתוך החברה היהודית והיא מאפיינת קבוצות שונות ביהדות ארצות הברית (להוציא אולי את הקהילה האורתודוקסית). נשוו למשל שתי קבוצות של יהודים: יהודים לפי דתם בהתאם להגדרה העצמית ויהודים שלא על פי דת (לפי נתוני AJIS 2000). אלו שתי קבוצות עם דפוסי השתתפות יהודית שונים. הקבוצה האחרונה מעורבת בקהילה ברמה נמוכה ביותר. 81% מהחברים בקבוצה זו מציינים שאין להם כל קשר לקהילה דתית או לבית הכנסת מסוג כלשהו. אבל (ופרט זה חשוב לנו מאוד) גם בקרב המגדירים את דתם כיהודית, 46% - כמעט מחצית - אינם קשורים לבית כנסת או לקהילה דתית. גם הקשר לארגונים יהודיים אחרים, כגון מרכזים קהילתיים וארגונים וולונטריים, חלש באופן כללי ושונה משמעותית בין שתי קבוצות: בקרב יהודים על פי דתם - 43% ובקרב יהודים ללא דת - 13%. NJPS מעלה ש-44% מכלל האוכלוסייה היהודית אינם קשורים כלל לארגונים יהודיים. מעורבות נמוכה בקהילה, אין פירושה העדר דפוסי השתייכות ותודעה יהודית. לפי NJPS גם בקרב מי שנעדר קשר למוסדות יהודיים כלשהם 69% מדליקים נרות חנוכה, 58% מקיימים סדר פסח, 40% צמים ביום כיפור, כ-40% מקיימים רשת חברתית יהודית במידה רבה - כמחצית מחבריהם יהודים, ו-33% מציינים שלהיות יהודי חשוב להם מאוד.

אם כך, המרכז של הזהות היהודית עובר למסגרת משפחתית וחברתית, בתוכה מציינים חגים ואירועי חיים ובתוכה מתעצבת ומוגדרת הזהות היהודית. גם מחקרים איכותניים אשר עוסקים בניתוחי עומק של תהליכי זהות מצביעים על כך שעיקר דפוסי הזהות היהודיים מתרחשים בתוך מעגלים משפחתיים וחברתיים²³. המרכזיות של בחירה אינדיבידואלית בסולם הערכים האמריקני מנחה את דפוסי הפעולה היהודיים. המרואיינים, גם המחויבים ביותר לפעילות יהודית, מדגישים שזהות והשתתפות יהודית הן תוצאה של משא ומתן מתמיד לגבי סוג הפולחן וצורת קיומו, באיזו פעילות קהילתית הם יפעלו

²² Philips (1993).

²³ Cohen & Aisen (2000).

ובמסגרת של איזה ארגון, אופן האמונה שהם מחזיקים בה²⁴. במובן יסודי זה אופן העיצוב של זהות יהודית דומה בקרב יהודים מחויבים יותר ומחויבים פחות ליהדותם במובן המסורתי הממוסד. עיקרון זה, של משא ומתן מתמיד לגבי אופני ההשתתפות היהודית, האינטנסיביות שלה ומרכזיותה בחייהם של יהודים רבים, משותף למשפחות יהודיות "שלמות" ומעורבות. לחולשתה של היהדות המאורגנת בקרב יהדות ארצות הברית ולהתבססות על הגדרה עצמית ישנן השלכות חשובות על יישום חוק השבות העתידי. החוק לא קובע על סמך מה תיקבע זכאותו לעלייה וללאומיות של האדם כאשר הוא מבקש לעלות לארץ. זכאותו היום נקבעת בהתאם להגדרה בחוק על ידי שר הפנים. התהליך מתקיים באמצעות נהלים קונסולריים על פי מסמכים שברשות המועמדים לעלייה. יהודי ארצות הברית מוכיחים את יהדותם על פי מסמכי קהילה שונים, כגון כתובות, תעודות פטירה, תעודות מבר מצווה וכדומה. ההפרדה בין קהילה וזהות ופעילות יהודית תגרום לכך שבטווח הנראה לעין ילך ויגבר הקושי להמציא את המסמכים הנ"ל בצורה מספקת להוכחת זכאות לעלייה. המחקרים והתהליכים שעליהם הצבעתי בפרק הזה הם כבר בני שנות דור ובקרב יגדל דור שני למי שיהדותו מתקיימת בזיקה חלשה לקהילה ממוסדת. המצב העקרוני שבו יהודים רבים לא יכלו להציג מסמכים המעידים על ההשתייכות שלהם וגם של הוריהם הוא בעייתי ודורש התאמה. יכול להיות מצב שברשות אדם הטוען ליהדותו ולזכותו לעלייה נמצאים צילומים משפחתיים מחגיגת בר מצווה בתוספת תעודת בר מצווה של אביו מבית כנסת לא מוכר בעיר אמריקנית כלשהי שחדל בינתיים להתקיים. האם המצב שאזרחות תינתן לאדם על סמך מסמכים מסוג זה בלבד יכול להתקבל בצורה פשוטה על דעתם של חוגים רבים בישראל? גם אם אין עדיין צורך מעשי ודחוף בשינויים המתבקשים מתהליך של היחלשות היהדות הממוסדת, אפשרות למימוש הלאומיות של יהודים "לא ממוסדים" צריכה לקבל ביטוי עקרוני ולהיות מעוגנת ברמה חוקתית ולהילקח בחשבון בתכנון המעשי של מדיניות השבות.

סיכום ביניים:

- הקהילה היהודית בארצות הברית מעניקה מעמד מרכזי להגדרה עצמית של זהות יהודית ומרחיבה את גבולותיה על יסוד הגדרה זו.
- משפחות מעורבות הפכו להיות חלק בלתי נפרד מהקהילה היהודית הגדולה בעולם ברמה פוליטית, הצהרתית ומעשית.
- אפשר לקבוע שקיים מיעוט גדול בקרב משפחות מעורבות בארצות הברית אשר מגדלות את ילדיהן כיהודים ומנחילים להם את הידע והמנהגים של המסורת היהודית.
- הילדים מפתחים תודעה של השתייכות וזהות יהודית.
- בדור השני והשלישי של משפחות מעורבות ההשתייכות היהודית יורדת באופן משמעותי. כמו כן בולטות הזהות היהודית תלויה בהגדרה הדתית של ההשתייכות.
- תפקידה של הקהילה המאורגנת בעיצוב הזהות היהודית נחלש מאוד. דפוסי ההשתתפות היהודית מתקיימים במידה רבה בתוך מעגלים משפחתיים וחברתיים קרובים בקרב רוב קבוצות של הקהילה היהודית.
- לירידה במעמד הקהילה ישנן השלכות על יישום חוק השבות. זיהוי המועמד כיהודי וכזכאי עלייה מתבסס על מסמכי קהילה. ייתכן שבעתיד יהודי לא יוכל לבסס את הוכחת יהדותו על פי מסמכי קהילה סבירים, והמצב הזה מחייב התייחסות בחשיבה על מדיניות השבות העתידית.

²⁴ Cohen & Aisen (2000:7).

זהות יהודית בברית המועצות

זהות יהודית בתקופה הסובייטית

במדינות ברית המועצות לשעבר, בעקבות המהפכה של 1917, התבוללות מסיבית מקדימה את זו של ארצות הברית בשנות דור. ברחבי ברית המועצות לשעבר, לפי הערכות צנועות, מתגוררים כיום בערך 400 אלף יהודים. אמנם אלו מדינות שונות כבר כמעט עשרים שנה, אך תהליכים משותפים שעברו על יהודיהן ועיצבו את דפוסיהן יהדותם מצדיקים את האפיון האחד שלהם לצרכי מחקר זה.²⁵

ההיסטוריה של יהודי ברית המועצות מוכרת. מיום היווסדו המשטר הקומוניסטי רדף, דיכא והרס קהילות דתיות, ביניהן גם קהילות דתיות יהודיות, והפך את חיי המסורת והחינוך היהודיים לבלתי אפשריים כמעט באופן מוחלט. בשנות החמישים הרסו השלטונות את תרבות היידיש אשר פרח באותה עת. להרס התרבות נלוותה השמדה פיזית של פעיליה מרכזיים שלה. לאורך התקופה הסובייטית, עד סוף שנות השמונים של המאה ה-20, יהודי היה נוכח-נפקד בזירה התרבותית. יצירות האומנות המוקדשות לחיי יהודים או לדמויות של יהודים היו בבחינת איסור והיצירות הללו היו נדירות ויוצאות דופן. לכן התרבות כזירת משא ומתן אודות יהדותם לא הייתה קיימת עבור יהודי ברית המועצות. כבר בשנות ה-20 יהודים רבים קיבלו בהתלהבות את המסר המהפכני שהבטיח את מחיקת ההבדלים בין הלאומים, ביטל את תחום המושב ואפשר להם להשתלב בחברה החדשה. נסיבות היסטוריות אלו הביאו לשיעורי התבוללות פורמאלית גדולים והן הצדיקו את התפיסה של יהדות זו כ"יהדות הדממה"²⁶, כזו שהתודעה הלאומית שלה לכל הפחות מעומעמת ולא ברורה.

המציאות התרבותית-חברתית בברית המועצות הייתה אמנם מורכבת יותר; ההבניה הלאומית-אתנית בברית המועצות - דפוס לא מוכר למשקיף מערבי - הייתה מרכזית לעיצוב דפוסיה השתייכות ותודעה יהודית. אתאר אותה בקצרה, בעקבות שומסקי²⁷. מקובל לחשוב שהמדיניות הסובייטית הייתה מדיניות של מחיקת המשמעות של שייכות לאומית-אתנית וניסיון ליצור מעין ישות חדשה, שלמעשה נבנתה על שפה ותרבות רוסיים. אבל מאז התפרקותה של ברית המועצות הראו חוקרים²⁸ שבמקביל לאידיאולוגיה של יצירת "עם סובייטי" התקיימה לאורך כל שנות המשטר מדיניות של בניית היררכיה אתנית. המשטר טיפח תודעה אתנית קדומה בקרב העמים הנשלטים. ה"אתנוס", בטרמינולוגיה הרוסית, נתפס כישות ביולוגית המושרשת בטריטוריה שלו מימי קדם. המשטר טיפח מסגרות רב-לאומיות כאשר בכל מסגרת התקיים אתנוס ילידי הטריטוריה שלו והוא היווה את הרוב במסגרת האוטונומית של הטריטוריה, בעוד שאר העמים היו למיעוט בה. חוקר הלאומיות המודרנית ברובקר הראה שרישום של כל אזרח כשייך ללאום מסוים, בהתאם לאותה מדיניות של יצירת היררכיה אתנית, קבע את המעמד האזרחי של האדם כבן מיעוט או רוב באזורים שונים של האימפריה. רישום הלאום במסמכים קבע את השתייכות האדם לא רק בצורה פורמאלית אלא ברמה האישית ביותר, הוא השפיע על הביוגרפיה שלו ועל מיקומו בחברה.²⁹

²⁵ בכל מקרה, צריך לזכור שיהודי ברית המועצות לא היו קבוצה תרבותית אחידה. יהודי קווקז ובוכרה התאפיינו בשמירת מסורת במידה רבה יותר לעומת היהודים יוצאי מזרח אירופה ברחבי המדינה. גם תושבי החלק המערבי של אוקראינה ורוסיה הלבנה, המדינות הבלטיות אשר צורפו לברית המועצות רק אחרי מלחמת העולם השנייה, שמרו על תודעה ומאפיינים אתניים של יהדות כגון שימוש ביידיש ושרידים של מטבח כשר.

²⁶ Gitelman (1995).

²⁷ שומסקי (2001).

²⁸ Tishkov (1997).

²⁹ Brubaker (1996).

מה שחשוב לענייננו הוא שאתניות נתפסה בברית המועצות כקטגוריה נצחית, ביולוגית ובלתי משתנה בהתאם לנסיבות. קטגוריה אתנית קבעה גם תודעה של השתייכות אתנית של הפרט. האדם הרשום כיהודי מצא את עצמו בעמדת מיעוט מעוט-זכויות בכל מקום במדינה. ההגדרה הרשמית עיצבה בדרך זו את הווייתו של האדם ואת זהותו היהודית. היה קשה למלא בתוכן ממשי ובביטויים מעשיים את הזהות היהודית ולפרש את המשמעות של להיות יהודי. למרות זאת, התודעה העצמית היהודית הייתה חזקה נוכח פני ההשפעה הממשית של הגדרת האדם כיהודי על חייו. דוגמה מוכרת היא הסיפור החוזר ונשנה של יהודי רוסי על כך שיהדותו של הילד עלתה לראשונה לדיון במשפחה כשהגיע לכיתה א' ובני כיתתו היו מגלים את עובדת היותו יהודי מתוך רישום ביומן הכיתה³⁰. כלומר, הגילוי הראשוני של יהדות קשור לרישום הסובייטי. סיפורים נפוצים אחרים מדברים על גילוי היהדות בגיל הילדות מפי שכנים וחברים ילדים, בדרך כלל בצורה מעליבה.

אם כך, עיקרי הזהות היו שורשים משפחתיים, שם, מראה חיצוני ורישום במסמכים.³¹ עם היעלמות הקהילות התמעט התוקף של התפיסה המסורתית שלפיה היהדות נקבעת לפי האם. לעומת זאת, התפיסה הרווחת הייתה, כאמור, שהאתניות היא תכונה לא משתנה ועוברת מדור לדור - כמו שאדם קיבל אותה, הוא באופן דטרמיניסטי מעביר אותה לילדיו, ללא קשר למוצא האם.

רישום הלאום במסמכים היווה אמצעי מרכזי במדיניות ההפליה כלפי יהודים, ולכן נוצרה מציאות סבוכה. ראשית, רבים מהיהודים נסו להתחמק מרישום במסמכים סובייטים בתור כאלה והצליחו בכך. שנית, במקרה של נישואין מעורבים המשטר אפשר לילד לבחור את לאומיותו בבואו לקבל את תעודת הזהות בגיל 16. הוא היה רשאי לבחור בלאומיות של אחד מהוריו,³² כך שבן לאם יהודיה ואב לא יהודי, יכול היה להירשם כרוסי, אוקראיני וכו'. האישה שהתחתנה לקחה, כפי שנהוג ומקובל בחברות מערביות רבות, את שם המשפחה של בעלה הלא יהודי, והילדים הפכו ללא יהודים עם שם משפחה תואם של האב. ולהפך, בנו של יהודי יכול היה לשמור על שם משפחתו של אביו ולעתים על רישומו במסמכים כיהודי. כלומר, במציאות החיים הסובייטית בנו של יהודי שמר על מרכיבי זהות יהודית מרכזיים; לעתים קרובות היה אדם כזה מודע הרבה יותר להשתייכות היהודית מהיהודים ההלכתיים מצד האם.

³⁰ Rappoport and others (2002).

³¹ ציון הלאום נמצא במסמכים רבים ומגוונים, כגון תעודות לידה, דרכון פנימי, כרטיס חבר מפלגה, יומן כיתה בבית הספר וכו'. אדם נדרש לציין לאום באין ספור טפסים שמילא במהלך חייו כגון טפסים של מועמדות לעבודה. בנוסף, האזרח הסובייטי נדרש להציג את המסמכים במספר רב של מצבים ואינטראקציות עם מספר רב של בעלי תפקידים, גם שאינם מזוהים עם השלטון דווקא. המורים בבית הספר, כאמור, ידעו את הלאום של תלמידיהם. אפילו בכניסה לבית מלון היה צורך להציג את הדרכון לפקיד קבלה כדי לקבל חדר. באמצעות שימוש יומי מסוג זה במסמכים התקיימה הצגה יומית של יהדותו של אדם ואישוש שלה.

³² העניין של מדיניות הרישום, למיטב ידיעתי, לא נחקר דיו. לפי עדויות רבות, נציגי לשכות האוכלוסין במקרים רבים עודדו בפועל להירשם בתוך הלאום הראשי (כרוסי במוסקבה, לדוגמה) ואולי אף כפו זאת.

זהות יהודית בתקופה הפוסט-סובייטית

מאז התפרקותה של האימפריה הסובייטית קהילות יהודיות במדינות היורשות עוברות תהליכי שינוי ניכרים. חוק השבות מחזק ומעצב את הזהות היהודית ואת תחושת ההשתייכות של בניס ואף נכדים של יהודים ליהדות, במיוחד בדור האחרון, כאשר המשבר החברתי-כלכלי העמוק והארוך של שנות ה-90 הפך את ההשתייכות לקהילה יהודית ואת זכאות העלייה לפי חוק השבות לערך אטרקטיבי ולא מבוטל. הארגונים היהודיים והישראליים אשר עובדים עם זכאי חוק השבות הנחילו ומנחילים מורשת יהודית (ציונות, היסטוריה של עם ישראל, חגים, טקסי מעגל החיים) בקרב יהודים, בניהם ואף נכדיהם ללא הבדל.

המחקרים הנערכים בחמ"ע מצביעים על קיום תודעה וזהות יהודית בקרב צאצאי יהודים. מחקר שנערך במוסקבה בקרב סטודנטים גילה שבקרב סטודנטים שזיהו את עצמם כיהודים כמחצית היו ילדים לשני הורים יהודים (49%). למספר דומה היה אחד ההורים יהודי - ל-22% אם יהודיה ולעוד 23% אב יהודי. אצל 6% אחד הסבים או הסבתות יהודי³³. מחקר עומק נוסף עסק בזהות יהודית במשפחות מעורבות³⁴. החוקרת נוסנקו קיימה 112 ראיונות עומק. היא זיהתה ארבע קבוצות של זהות. את הראשונה מרכיבים אלו שלא הגדירו ולא הרגישו את עצמם כיהודים. ישנה קבוצה אחרת המאופיינת בידי חוקרת כקוסמופוליטית - השתייכות לאומית אינה נתפסת אצלם כחשובה, בדומה לאידיאולוגיה הסובייטית ששלטה בעבר, אך הם אינם מכחישים את מוצאם היהודי, ולפעמים מגלים בו עניין. המצב הפוליטי וגילויי האנטישמיות מעסיקים אותם ויהדות יכולה להיות אפשרות ל"עת צרה". בשתי קבוצות אחרות יש מרכיב יהודי משמעותי. האחת היא בעלת זהות כפולה או "זהות במעבר" כהגדרת החוקרת. חברים בקבוצה זו מרגישים את עצמם לפעמים כיהודים ולפעמים כרוסים. בקבוצה האחרונה, "יהודים חדשים", יש חברים ששואפים לחזור ליהדות או לזהות יהודית. קרוב למחצית הנשאלים (47%) חברים בשתי הקבוצות האחרונות הללו עם מרכיב יהודי משמעותי. הפעילות התרבותית מהווה בקרבם גורם מרכזי ומארגן של יהדותם. פעילות זו פירושה השתתפות בפעילות הארגונים היהודיים ועניין בשורשים, בספרות ובמוזיקה יהודיים. עניינם בעברית ולא ביידיש. בקרב קבוצת הזהות במעבר גורם חזק הוא האנטישמיות³⁵.

בפרק קודם הראינו שזהות יהודית לא בהכרח אבדה אצל רבים מילדי יהודים במשפחות מעורבות. נראה שאנחנו עדים היום לתהליכים שחוקרים³⁶ מגדירים אותם כבתר-התבוללות, כלומר ההתגבשות מחדש והעצמה של זהות יהודית בקרב צאצאים של יהודים, גם בדור השלישי, במספרים לא מבוטלים. במקביל מתרחש תהליך מעניין נוסף: ההגדרה של היהדות היא אתנית בבסיסה, כפי שכבר ציינו, ולעתים יכולה להיות מפוצלת מהדת. כמה מחקרים איתרו קבוצה משמעותית של נשאלים שמזדהים כיהודים אבל מציינים כדתם דת אחרת מיהדות³⁷. ב-2004 24% מתוך כלל היהודים של רוסיה (במובן הרחב של המושג, כלומר גם בקרב צאצאי יהודים) ציינו את דתם כלא יהודית, ברובם פרבוסלאבית (נוצרית

³³ Sobkin (2005).

³⁴ Nosenko (2004).

³⁵ השואה אינה מהווה גורם משמעותי. המודעות והידע בנושא בקרב יהודי רוסיה בכללם מעטים. את העובדה הזאת מציין גם ליוניד קציס (2006). עם הסתלקות דור הסבים זיכרון השואה אינו מועבר בתוך המשפחה. השואה אינה מהווה מרכיב בעל נוכחות בחינוך ובשיח התרבותי החברתי ברוסיה.
³⁶ חנין וצ'רנין (2007).

³⁷ וזאת בניגוד לחוק השבות לפיו מי שהמיר את דתו אינו נחשב ליהודי. מקור לקביעה זו של חוק השבות אפשר למצוא בפסיקה של בג"ץ בתיק רופיזון משנות השישים של המאה ה-20. אוסקר רופיזון ביקש לרשום אותו כיהודי בלאומיותו וכנוצרי בדתו. הוא נולד להורים יהודים, במלחמת עולם השנייה הסתתר במנזר, התנצר והפך לכומר, הידוע בכינוי אח דניאל. בג"ץ דחה את תביעתו בהדגשו שבסיס לדחייה הינו מבחן חילוני שמסתמך על תפסה ציבורית רווחת לפיה יהודי שהתנצר אינו יהודי. כלומר, התפיסה הלאומית מבוססת על זיקה היסטורית בין לאומיות ודת יהודית וללא זיקה זו לאומיותו של עולה מוטלת בספק. לעומת זאת ההלכה ממשיכה לראות במומר יהודי.

אורתודוקסית)³⁸. במחקר בקרב סטודנטים יהודים במוסקבה ב-2000 ציינו 8% את דתם כפרבוסלאבית לעומת 42% שצינוה כיהודית³⁹. ההבדלים במספרים גדולים וקשה להגדיר מהו מספר היהודים לפי מוצא שמזדהים עם דת אחרת, אבל ברור שקבוצה זו משמעותית. אפשר לשער שפיצול זה הינו תוצאה של האידיאולוגיה והתפיסה הרווחת⁴⁰ של הפרדה בין אתניות ודת בתקופה הסובייטית. המצב מנוגד למקובל בארצות הברית כאשר המוצא האתני הוא הרחבה של בסיס דתי (שאלת הדת נשאלת ראשונה בסקרים של האוכלוסייה היהודית) ואדם המציין שהוא שייך לדת מונותאיסטית אחרת, מוצא מכלל הקהילה היהודית. במדינות חמ"ע שאלת הדת היא שאלת הדיוק והאפיון של יהודים, כאשר ההגדרה הבסיסית היא אתנית, לפי מוצא. ההבדל משקף היסטוריה שונה של יהודי שתי המדינות והבדלים בהגמוניה התרבותית ובתודעה היהודית.

אם כן, ראינו שהדינאמיקה של זהות ודפוסי השתייכות מורכבת מאוד. התבוללות פורמאלית לא תמיד מלווה באבדן תודעה יהודית. רבים מבני הדור ראשון, השני ואפילו השלישי של נישואי תערובת עוברים תהליכים של גיבוש מחדש של זהותם האבודה או ה"אילמת". הנתונים מראים שחזקה של הזהות היהודית יורד עם עלייה ברמת ההתבוללות הפורמאלית, אבל התופעה של "חזרה לשורשים" של בניס או נכדים רחבה, ניכרת, משמעותית מבחינה סטטיסטית וצריכה להילקח בחשבון בתכנון מדיניות השבות. עם זאת, התופעה של התנצרות רווחת והיא שייכת גם ליהודים הלכתיים. לנוכח התופעות הללו הוצעה חלוקה חדשה של אוכלוסייה יהודית מורחבת⁴¹. בעקבות מחקרם העדכני של חנין וצ'רנין (2007). הם הציעו הבחנה בין ארבע קבוצות עיקריות: יהודים כלליים בעלי זהות יהודית לאומית חזקה; יהודים אתניים בעלי זהות עדתית המגדירים את עצמם כ"יהודים אוקראינים" או "יהודים רוסים"; פוסט מודרניסטים בעלי זהות כפולה - יהודית ולא יהודית- אשר מגדירים את עצמם כיהודים/רוסים וכדומה. וקבוצה אחרונה של לא יהודים שאינם תופסים את עצמם כיהודים אבל שייכים לקהילה היהודית מאורגנת. החלוקה הזאת אינה תואמת גבולות הלכתיים מוכרים או אתניים בין יהודים ובין בני נישואי תערובת, אבל חלוקה זו תואמת הבדלים משמעותיים באופני זהות יהודית ובדפוסי השתתפות יהודית⁴². שתי הטבלאות הבאות מסכמת כמה מאפיינים משמעותיים של הקבוצות הללו⁴³.

טבלה מס' 8. דפוסי זהות והשתייכות יהודית של אוכלוסייה יהודית מורחבת ברוסיה

ובאוקראינה.

³⁸ Rivkina (2005).

³⁹ Sobkin & Vladimirov (2005).

⁴⁰ הסבר נוסף לתופעה רחבה זאת מספק אפשטיין. הוא מסביר שבתקופה סובייטית זהות יהודית במשפחות יהודיות ומעורבות הייתה בנויה לעתים על שני יסודות, הזדהות עם ישראל והתנגדות למשטר (לא אקטיבית אלא מחשבתית) שני יסודות הללו השלימו אחד את השני מפני שישראל נתפסה בידי משטר כאויב. משפחות הללו היו נטויות עמוק בתרבות הרוסית. עם נפילת המשטר וכינון יחסים דיפלומטיים עם ישראל שני יסודות הללו איבדו מאקטואליות שלהם. היהודים המשיכו עם הזרם התרבותי הרוסי לכיוון ההתנצרות, בעיקר מפני שדת זאת הייתה קרובה להם ומוכרת יותר מיהדות. אבל במקביל הם לא הפסיקו להזדהות כיהודים, כלומר לא זנחו את מוצאם האתני (Epshtein & Melamedov (2006).

⁴¹ חנין וצ'רנין (2007).

⁴² חנין וצ'רנין (2007: 59-62).

⁴³ (חנין וצ'רנין 2007: 63-82).

מזדהה עם ישראל (%)	חוגג חגים יהודיים תמיד (%)	תמיד משתתף בפעילות בקהילה (%)	גישת שלילית כלפי נישואי תערובת (%)	חשוב שהילדים יהיו יהודים (%)	
96	83	48	40	82	מרגיש יהודי
90	54	38	11	58	מרגיש כיהודי רוסי
81	36	26	5	29	מרגיש כיהודי וכבן אומה אחרת
33	17	17	0	0	לא יהודי

טבלה מס' 9. השתייכות דתית של אוכלוסייה יהודית מורחבת ברוסיה ובאוקראינה).

סה"כ (%)	אתאיסט (%)	אחר (%)	יהדות ונצרות (%)	נצרות (%)	יהדות (%)	
100	5.8	1.0	6.8	1.9	84.5	יהודי
100	12.7	0.0	28.5	3.2	55.7	יהודי רוסי
100	31	0.0	29.3	6.9	32.8	יהודי ואחר
100	50	0	0	50	0	לא יהודי

כפי שאפשר לראות (טבלה 8) חברי קבוצה יהודית כללית שיקפו עמדות אקטיביסטיות במידה רבה יותר בכל הקשור להשתתפות יהודית: חשיבות להמשכיות יהודית, השתתפות בפעילות קהילתית ושמירת מסורת. אבל גם בין יהודים עם זהות מורכבת ישנם שיעורים ניכרים וגדולים של הזדהות ופעילות יהודית. כך, לדוגמה, כל אדם שלישי מתוך קבוצת היהודים ובני אומה אחרת זיהה את עצמו כיהודי בדתו, לשליש היה חשוב שהילדים יגדלו כיהודים והם חוגגים חגים יהודים תמיד. מעניין שגם בקרב יהודים לאומיים רק 40% ציינו גישה שלילית לנישואי תערובת – המציאות כאן קובעת את הערכים. בקשר לדת חשוב לציין כי בקרב יהודים אתניים ויהודים ובני אומה אחרת כשליש מחזיקים בדתיות כפולה, אבל מיעוט מהם מזדהה כנוצרי באופן בלעדי.

הנתונים הללו מבהירים את תהליכי הגיבוש מחדש של הזהות היהודית המתרחשים ברחבי מדינות ברית המועצות לשעבר. במקרים רבים הזהות היהודית מתקיימת יחד עם זהות אתנית ודתית אחרת או בזיקה לכוז. אבל גם כאשר זהות יהודית מעורבת עם זהות אחרת, ניכרים דפוסי השתתפות

והזהדות יהודית בולטים. בד בבד גם בקרב יהודים אקטיביים רק 40% מתנגדים לנישואי תערובת. זהו סיפור של התבוללות ותחייה כאשר ערכים מנוגדים משתקפים בו זמנית בעמדות של אדם אחד.

כאמור, תפקיד חשוב בגיבוש הזהות היהודית שייך לפעילות הארגונים. אבל גם כאשר יהודים במדינות חמ"ע אינם משתייכים לארגון יהודי כלשהו ודפוסים מסורתיים של זהות יהודית גם אינם מתקיימים בתוך המשפחה (כגון בארצות הברית), תהליכי זהות יהודיים יכולים להתקיים באמצעות מרחב תרבותי יהודי שהופך ליותר ויותר נוכח ונגיש היום. ברוסיה לבדה יצאו לאור בשנים האחרונות מאות ספרים העוסקים בתרבות יהודית ובהיסטוריה היהודית, ובספרות יהודית וישראלית; מתקיימות תערוכות, תושבים נחשפים לסרטים ולמוזיקה, סופרים יהודים וישראלים שכותבים ברוסית פופולריים מאוד, והם מוכרים ומרואיינים בכלי התקשורת. לפי אחד המחקרים⁴⁴, מוזיקה יהודית היא המדיום התרבותי המשמעותי ביותר בקרב יהודים רוסים. ארגונים יהודיים העובדים בחמ"ע הבינו שהמרחב התרבותי הזה הוא אמצעי להגיע ליהודים רבים. קרן אביחי, מהקרנות הגדולות המבקשות לפתח תרבות יהודית גם ברחבי ברית המועצות לשעבר מציינת: "...כדי למשוך ציבור יהודי צעיר ומגוון מבריה"מ-לשעבר שאינו מאורגן במסגרות יהודיות, יש לפנות בדרך מוכרת ורלוונטית אל התחומים המעניינים יותר מכל את הציבור הזה - ספרות ותרבות".⁴⁵ היא משקיעה מאמצים רבים בתכניות שעוסקות בהוצאת ספרים, כולל ספרי ילדים, ובתכניות שעוסקות בהבאת תרבות יהודית עכשווית לרוסיה. הקרן הקימה את אתר האינטרנט Booknik.ru שעוסק בתרבות יהודית במובנה הרחב. מתפתח מחקר היסטורי של קהילות ותרבות יהודית מקומית. הנושא הזה של השפעת המרחב התרבותי על הזהות היהודית חשוב ועדיין מחכה למחקר.

אפשר לסכם שלמרות שיעורי התבוללות גדולים במשך שנים ושלושה דורות רבים מהיהודים וצאצאיהם שמרו על תודעה של השתייכות יהודית, גם אם לא בצורה מוכרת בעולם המערבי ובאופן קשה לזיהוי. פעילות של ארגונים יהודיים במרחב התרבותי היהודי המתפתח משמש לגיבוש מחדש ולהעצמה של תודעה יהודית בקרב יהודים וצאצאיהם.

מסמכי מדינה: הפליה ושאלת זיהוי היהודים

בסעיף זה נעסוק בבעיית רישום היהודים בתקופה הסובייטית והפוסט-סובייטית ובהשלכות של בעיה זו על מדיניות השבות. סוגיית הזיהוי של יהודים במרחב הבתר-סובייטי סבוכה במיוחד. בהעדר קהילה מפותחת לאורך הדורות הזיהוי של יהודים וזכאי חוק השבות באופן כללי נסמך על רישום במסמכים רשמיים סובייטיים. כפי שתיארנו קודם, הרישום היה בסיס לזיהוי היהודים בידי השלטונות והסביבה והיווה אמצעי למדיניות ההפליה. רבים ניסו להימלט מאפליה זו, להסתיר את זהותם ואת מוצאם היהודי באמצעות שינוי הרישום במסמכים. לאור מדיניות הרישום היה פשוט להשיג מטרה זו במשפחות מעורבות. אין נתונים מקיפים בסוגיה הזאת, אבל גם התמונה החלקית נותנת מושג טוב להיקפי התופעה. כבר בשנות השישים, ברוב האזורים של ברית המועצות, בחרו פחות מ-10 אחוזים של הילדים במשפחות מעורבות להירשם כיהודים⁴⁶. נתונים אחרים המובאים בספרו של מרדכי אלטשולר⁴⁷ מראים

⁴⁴ נוסנקו (2004).

⁴⁵ [http://www.avi-](http://www.avi-chai.org/bin/en.jsp?enPage=BlankPage_H&enDisplay=view&enDispWhat=Zone&enZone=EJSIF_H)

[chai.org/bin/en.jsp?enPage=BlankPage_H&enDisplay=view&enDispWhat=Zone&enZone=EJSIF_H](http://www.avi-chai.org/bin/en.jsp?enPage=BlankPage_H&enDisplay=view&enDispWhat=Zone&enZone=EJSIF_H) (Altshuler 1987: 33)⁴⁶

יהודים, בליטה כ-12%.

שכבר בסוף שנות ה-70 בין רבע לשליש מהנשים היהודיות התחתנו עם בן זוג לא יהודי. גם בקבוצה הבוגרת של נשים מעל גיל 50, כלומר נשים שהתחתנו בשנות ה-40 וה-50 של המאה ה-20, היו 22% שהתחתנו עם לא יהודי. אם ניקח לתשומת לבנו את הנתונים הללו: אחוז נישואי תערובת בקרב נשים ומיעוט של בני המשפחות הללו הנרשמים כיהודים, נוכל להגיע להערכה סטטיסטית גסה שכבר לפני שנות דור כשליש מהיהודים ההלכתיים היו רשומים כלא יהודים. מתוך עיון במגמת ההתרחבות של נישואי התערובת ברור שהיום המספרים הללו גדולים בהרבה. היום, כאשר אותם ילדים בגרו והעמידו דור המשך, ילדיהם (יהודים או צאצאי יהודים) רשומים בתעודות הלידה כרוסים, אוקראינים ואחרים. גם במסמכים של רבים מהורי הצעירים של היום לא נשמר הרישום היהודי. את המוצא היהודי שלהם, גם לצורך זכאות לעלייה וגם לצורך הוכחת היותם יהודים לפי ההלכה (לדוגמה לצורך נישואין כהלכה וכחוק בישראל), הם יכולים לאשש רק על פי מסמכים של דור הסבים והסבתות, אם היו ונשמרו.

תופעה זאת של שינוי הרישום במסמכים הייתה קיימת ומשמעותית גם בקרב יהודים "שלמים". היא הייתה מצומצמת בהרבה, גם בעקבות הקושי המעשי הגדול יותר. השלטונות הסובייטיים היו מודעים לתופעה זו ובדו"חות פנימיים היא הוערכה כמשמעותית מבחינה סטטיסטית וכאחת הסיבות להתמעטות של אוכלוסייה יהודית במפקדי אוכלוסין.⁴⁸

החוקרים נטו לראות בבחירה ברישום הלא יהודי סימן מובהק של התבוללות אבל ראינו שזו מסקנה פזיזה וגורפת מדי, לאור מדיניות ההפליה או לאור התחייה היהודית בשנים האחרונות. יבגני סטנובסקי, אחד הפעילים הבולטים של הקהילה היהודית ברוסיה מבקר את הנתונים הדמוגרפיים המסתמכים על מפקדי האוכלוסין הסובייטיים, הרוסיים או האחרים במדינות חמ"ע. לטענתו, רוב היהודים (גם ההלכתיים) נפגשים עם השלטונות כתברים במשפחות רוסיות, אוקראיניות ואחרות, אבל זה לא גורם להם לשכוח את יהדותם. למעשה, טוען סטנובסקי, היהודים הללו חיו כמעין אנוסים במשך עשרות שנים, היו בעלי זהות כפולה והיום הם משנים את דפוסי התנהגות ומשתתפים יותר ויותר בפעילות קהילתית.⁴⁹

בנוסף, שאלת הזיהוי הולכת להפוך למורכבת עוד יותר בעתיד הקרוב מפני שבמדינות חמ"ע, אחרי התפרקותה של ברית המועצות, בוטל רישום הלאום בתעודות רשמיות. הקהילה היהודית, מכל סוג, עדיין לא יכולה להחליף את המדינה בדבר זיהוי היהודים מפני שלמרות צמיחה מרשימה בפעילות שיעורי ההשתתפות בפעילות מכל סוג שהוא נמוכים. למשל, ההערכה המקסימאלית והנדיבה של ממדי זיקה כלשהי לקהילה באוקראינה, עומדת על 20-30 אחוז מכלל זכאי חוק השבות⁵⁰. אפשר להעריך שבעתיד הקרוב יהודים רבים במדינות חמ"ע לא יוכלו להוכיח את זכאותם לעלייה בהתאם להגדרות של חוק השבות ולנהלים הפועלים במסגרתו. שינוי חוק השבות ותכנון המדיניות העתידית של השבות צריכים לתת מענה גם לבעיה זו.

⁴⁷ (Altshuler (1987).

⁴⁸ (Khanin (2003: 252).

⁴⁹ http://echo.oranim.ac.il/main.php?p=news&id_news=200&id_personal=39
⁵⁰ (חנין וצ'רנין 2007: 76-77).

סיכום ביניים

- הזהות היהודית בקרב יהודי ברית המועצות התקיימה בעיקר כזהות אתנית ומוכתבת על ידי השלטונות והסביבה.
- בקרב יהודי ברית המועצות לשעבר מתקיימים כיום תהליכי התבוללות לצדם של תהליכי תחייה יהודית.
- צאצאי יהודים שמרו במידה רבה על זהות יהודית והם מהווים חלק משמעותי בתהליכי גיבוש הזהות היהודית. תופעה זו משמעותית בקרב בני הדור הראשון לנישואי תערובת. בקרב נכדים זאת תופעה שולית, אך קיימת.
- הזהות היהודית מתגבשת במידה רבה באמצעות פעילות של ארגונים יהודיים, אבל קהילה מאורגנת מקיפה מיעוט יהודים במרחבי חמ"ע.
- תחייה יהודית מתקיימת גם במרחב התרבותי.
- רבים מיהודי חמ"ע לא רשומים כיהודים ובעתיד הקרוב לא יוכלו להוכיח את זכאותם לעלייה, אם ירצו בכך.

פרק 4. קהילות חדשות

התפתחות משמעותית בקרב יהדות העולם היא הופעתן של קהילות יהודיות חדשות הטוענות שלהן שורשים עתיקים במסורת היהודית. הקהילות הללו מציבות אתגר לא פשוט ליישום מדיניות השבות. חוק השבות אינו מאפשר להחיל את המציאות הזאת ולכן מדיניות השבות התנהלה עד כה על פי החלטות ממשלה ייחודיות בכל מצב ומצב, ללא אסטרטגיה ברורה ובהתאם לנסיבות וללחצים חיצוניים. פרספקטיבה היסטורית קצרה מאפשרת לנו להכיר בכך שהיווצרות הקהילות הללו בעולם היהודי ונוכחותן היום הינה חלק ממציאות יהדות העולם. אנחנו יכולים לגבש מסקנות ראשוניות מהתמודדות העבר עם תביעות של הקהילות הללו לעלות ארצה ולהציע התאמת מדיניות השבות לאתגר זה.

בני הפלאשמורה והסובוטניקים: סיפור שונה, גישה דומה

סיפורם של בני הפלאשמורה

בני הפלאשמורה היום הם צאצאים מקרב "ביתא ישראל" שהתנצרו במהלך המאה ה-20. ההמרה נבעה מפעילות מיסיונרית ומלחצים כלכליים וחברתיים. עם ההמרה עזבו בני הפלאשמורה את קהילת ביתא ישראל, אבל לרוב נשארו זרים בעיני הסביבה והתחתנו בתוך עצמם, כך ששולת המוצא היהודית נשמרה והתמזגות עם הסביבה לא התרחשה. גם קשרי משפחה עם ביתא ישראל נשמרו. רק בדור האחרון החלו נישואים מחוץ לקהילה.

עלייתם של בני הקבוצה הייתה בעייתית מפני שלפי חוק השבות הם נחשבו צאצאי מתנצרים ולכן אינם זכאי עלייה. לפי החוק, יהודי שהתנצר מפסיק להיות יהודי ואינו יכול לעלות. צאצאים שנולדו אחרי ההמרה, לפי הגיון החוק אינם צאצאי יהודים ואינם זכאים לעלייה. השאלה המעשית לגבי עליית בני הפלאשמורה התעוררה סמוך ל"מבצע שלמה" ב-1991 כאשר במחנה באדיס אבבה נותרה קבוצה קטנה של בני פלאשמורה, קרובי משפחה של יהודים שעלו. הארגונים של יהודי ארצות הברית החלו להפעיל לחץ על ממשלת ישראל. הם טענו שבני הפלאשמורה נמצאים בהליכי שיבה ליהדות, מה שהיה נכון בחלק מן המקרים. כמו כן דובר על שיקולים הומניטאריים.

בדיונים ראשוניים של הממשלה דאז ננקט מספר של 12,000-15,000 בני פלאשמורה בסה"כ אבל גם אז הבינו שמעגל הטוענים לעלייה יכול לגדול פי כמה⁵¹. הוקמה ועדה ממשלתית המורכבת מאנשי דת ואנשי מחקר. הוועדה לא הכריעה בשאלת יהדותם של בני הקבוצה והעדיפה להשתית את ההמלצות על שיקולים כלליים והומניטאריים. בהתאם להמלצות הוועדה קבעה הממשלה ב-1993 שעלייה של קבוצה זו תתרחש במסגרת חוק הכניסה על בסיס איחוד המשפחות ושיקולים הומניטאריים. החלטה זו יצרה גלים מחודשים של טוענים לזכות לעלייה. בני הפלאשמורה החלו לעזוב את כפריהם והמחנות בגונדר ובאדיס אבבה התמלאו שוב ושוב. הממשלה ניסתה לתחום את המחווה ההומניטארית אך ללא הצלחה. בנוסף לכך, רבים מבני הפלאשמורה שעלו ארצה התגיירו וגררו אחריהם בהתאם לחוק השבות את המשפחה: ילדים, נכדים ובני משפחה רבים (באתיופיה התחתנו עם כמה נשים). בעקבות זאת ב-2001 גיבש היועץ המשפטי לממשלה פרשנות משפטית מצמצמת שלפיה גיור לא מעניק זכות עלייה לילדים של הגר שנולדו לפני גיורו. בכך הצליחה הממשלה להגביל חלקית את ההתרחבות של זכאי העלייה מאתיופיה.

⁵¹ מבקר המדינה (2008: 7).

ב-1999, בניסיון להזים חשש מאינסופיות העלייה ערכו ארגונים התומכים בפלאשמורה, בפקוחו של דוד אפרתי, ראש מנהל אוכלוסין לשעבר, מעין מפקד אוכלוסין שבדק את קשרי המשפחה של בני הפלאשמורה. אפרתי הכין שלוש רשימות של משפחות הטוענות להשתייכות לקבוצת בני פלאשמורה ולזכות עלייה. המפקד לא היה מבוסס על בדיקה פרטנית וכוללת של כל המשפחות, אלא התבסס על בדיקה מדגמית⁵². מפקד אפרתי כלל שלוש רשימות: של הנמצאים כבר במחנות באדיס אבבה ובגונדר ושל הנמצאים בכפרים.

בשנת 2003 התקבלה החלטת ממשלה נוספת, המשקפת שינוי יסודי בגישה. הוחלט להרשות את הכניסה של בני הפלאשמורה, צאצאי יהודים מצד האם, על מנת שישבו ליהדות. החלטה הייתה עקרונית ואפשרה למעשה לכל מי שירצה בכך לטעון שהוא עומד בתנאים הללו ולעבור את בדיקת הזכאות. ב-2004 התקבלה החלטה נוספת הסותרת את העיקרון שבהחלטה של 2003 או מצמצמת אותו. הוחלט לקבוע קצב עלייה ולהגדיר את הפוטנציאל המספרי שלה, כלומר לקבוע מכסה ולשם כך להשלים את בדיקת הזכאות על סמך הנתונים שהיו בידי משרד הפנים. משרד הפנים אימץ את מפקד אפרתי אבל באופן מצמצם ושרירותי: הוא לא כלל את הרשימה של הנמצאים בכפרים. לכל האחרים נקבעה בדיקה חוזרת פרטנית. ב-2008, לפני סגירת המחנות של הסוכנות, נשאר מספר קטן של כ-400 בני הקבוצה שזכאותם לעלייה אושרה⁵³.

אם כן, בהערכות ההתחלתיות דובר על כ-15,000 בני פלאשמורה. נכון לסוף 2008 עלו לישראל כ-26,000 מבני קבוצה זו.⁵⁴ לפי הערכה של מבקר המדינה כ-3,000 איש שנכללו במפקד אפרתי ומתגוררים בכפרים, זכאים עדיין לבדיקה ורבים מהם עשויים להימצא זכאים. עם מימוש החלטת הממשלה על סיום העלייה של בני הפלאשמורה כקבוצה לא תהיה להם שום אפשרות עקרונית ומעשית לכך. על פי הערכות של ארגונים תומכי פלאשמורה מדובר עדיין ב-15,000 איש לערך⁵⁵.

סיפורם של הסובוטניקים

הסובוטניקים הם קבוצה של איכרים רוסים שבשלב מסוים בהיסטוריה, ככל הנראה במאה ה-18, אימצו את הדת היהודית ורבים ממנהגיה. ישנם עדויות מקוטעות על כך שקבוצה זו מורכבת מצאצאים של שבויי מלחמה יהודים מפולין שהוגלו לאזורים האירופיים של רוסיה ואולצו להתנצר. בשלב מאוחר יותר חזרו למסורת אבותיהם. עדויות אחרות אומרות שזו קבוצה שגוריה בידי רב כלשהו, אבל גיור זה אינו מתועד. בכל מקרה, זו קבוצה ששומרת על זהותה היהודית ונתפסת ככזו על ידי הסביבה הנוצרית לפחות מאתיים שנה. הסובוטניקים נרדפו בזמן הכיבוש הגרמני בידי הנאצים. הם השתתפו בתנועה הציונית ועלו ארצה עוד בעלייה הראשונה והשנייה. משפחת דוברובין היא משפחה של סובוטניקים. אלכסנדר זייד המפורסם היה כנראה בן לאם סובוטניקית ואב יהודי אשכנזי מסיביר. מאוחר יותר, כבר בשנות השישים, נאבקו חלק מהסובוטניקים למען העלייה מברית המועצות והצליחו בכך.

היום חלק מהסובוטניקים מתגוררים בכפרים ההיסטוריים שלהם, שם הם ממשיכים להתקיים כקבוצה נפרדת ומקיימים את המסורת היהודית, ולו בצורה חלקית. רבים נמצאים ב"פזורה", כמשפחות יחידות ביישובים כפריים שונים או בערים גדולות, שם אינם יכולים לשמור על ייחוד כקהילה ולקיים את

⁵² שלג (2004: 52-53).

⁵³ מבקר המדינה (2008: 11-7).

⁵⁴ המספר מחושב על בסיס נתוני מבקר המדינה ומשרד הקליטה.

⁵⁵ מבקר המדינה (2008: 11-12).

המסורת⁵⁶. השלטונות הרוסיים לא מכירים בהם כיהודים, ובמסמכים הם נרשמים כרוסים. היחס של הקהילה יהודית כלפי הסובוטניקים מגוון ומשתנה ממקום למקום. באסטרן שבאזור דרום הוולגה, למשל, הרב החב"ד לא מכיר בהם כיהודים אבל נותן להם להשתתף בתפילות בבית הכנסת. בעיר וולגורד שעל שפת הוולגה, צפונה יותר, הרב המקומי מכיר בהם כגרי צדק וכיהודים לכל דבר. הסובוטניקים בעיר זו מהווים חלק הארי של הקהילה. בית כנסת של חב"ד בעיר היה פעם בית כנסת של סובוטניקים.

בעבר אפשרה מדינת ישראל את עלייתם של בני הקהילה לארץ, אבל בשנים האחרונות מקשה מאוד על הנפקת אישורי העלייה. לא ברור מהו הנוהל הקיים כלפי חברי הקבוצה הזאת.

בעקבות עליית ביטויי האנטישמיות גברו הלחצים להעלות את הסובוטניקים לישראל. הממשלה סירבה להכרה גורפת וכמחווה הומניטארית אישרה את עלייתן של כ-20 משפחות. החלטה ביחס לעתיד הקבוצה הועברה לידי הרבנות הראשית. ברבנות החליטו להכיר בהם כקבוצה עם שורשים יהודיים אבל מפאת נישואי תערובת להתנות את עלייתם לארץ בגיור.

סיפורן של שתי הקבוצות שונה מאוד, אך יחד עם זאת מעמדן מבחינת חוק השבות, הקשר ליהדות וההתייחסות של מדינת ישראל אליהם מכילים מרכיבים דומים. שתי הקבוצות משקפות מעין מצב ביניים בעיניים ישראליות: התנועה פנימה או החוצה כלפי עם ישראל היא תנועה שלא הושלמה. בני הפלאשמורה מקיימים קשרי משפחה ענפים עם יהודי ביתא ישראל. הם היו בעבר חלק מקבוצה יהודית שהתנצרה אך לא התבוללה. לטענתם הם שואפים לחזור ליהדות אך שאיפה זאת חשודה מעצם מצב המצוקה והעוני באתיופיה והרווח ברור שהשיבה הזאת תעניק להם.⁵⁷ הממשלה, בעקבות מגבלות של חוק השבות, התעלמה תחילה מהקשר היהודי שלהם כקבוצה וניהלה את העלייה על בסיס הומניטארי אישי. הגישה הזאת עודדה גלים נוספים של טוענים לזכות. דווקא השינוי בגישה, לעבר הכרה ביסוד היהודי של הקבוצה, אפשר בקרה של עליית של בני הפלאשמורה. ההכרה בשורשים היהודיים אפשרה לממשלה להציב גבולות, להתנות ולסנכרן את התהליך של שיבה ליהדות ועלייה לישראל. סיפורם של בני הפלאשמורה מהווה דוגמה ומופת למתנגדים לפתיחה עקרונית של חוק השבות להרחבה ולמוכנות עקרונית להיענות לתביעות של קבוצות שונות לשורשים יהודיים. אבל דווקא הכרה בשורשים הללו החזירה את השליטה לידי הממשלה. ההכרה במעמד גבולי, מעמד ביניים או מעמד מורכב של הקבוצה פתחה את הדרך לעלייה מבוקרת יחד עם תהליך השיבה. יחד עם זאת, בהיות החלטה זו מיוחדת, היא כנראה השאירה, נכון להיום, מספר לא מבוטל של בני פלאשמורה מחוץ לגדר.

ביחס לקבוצת הסובוטניקים, המדינה מתקשה להעניק להם אישורי עלייה. גם העדר רישום במסמכים סובייטיים מקשה על זיהוי היחידים כיהודים או כזכאי עלייה. כאשר גברה המצוקה ונוצרו לחצים לעלייה של הקבוצה, פעלה מדינת ישראל בנתיב המוכר מסיפורם של בני הפלאשמורה: סירוב להכיר ביהדותם וניסיון לשחרר לחץ במתווה הומניטארי. אחר כך הועברה ההחלטה לידי הרבנים אשר משאירים את הספק על כנו ומתנים את העלייה בגיור. גם כאן מופיעה שאלת תיחום הקהילה. בשני המקרים, בעקבות סירובה ההתחלתי של המדינה להכיר בבסיס היהודי של הקהילה, הרשימות של חברי הקהילה הוכנו בידי גורמים פרטיים. ישנה עוד בעיה דומה ביחס להגדרת הגבולות של שתי הקבוצות: רק במרכזים (במחנות בני הפלאשמורה באדיס אבבה ובגונדר שבאתיופיה ובכפרים ההיסטוריים של הסובוטניקים) אפשר להכין רשימות. בפזורה (הכפרים שבאתיופיה וקהילות כפריות מעורבות קטנות ברחבי רוסיה) חברי הקבוצות נשארים מחוץ לקהילה. נראה שהניסיון של עליית בני הפלאשמורה לא נלקח בחשבון על ידי הגורמים הרלוונטיים בישראל. קהילות בני הפלאשמורה והסובוטניקים מהוות דוגמה של

⁵⁶ צ'רנין (2007: 9).

⁵⁷ אמנם, לאור המצב החברתי-כלכלי החמור של בני העדה, הרווח החומרי לאומת אתיופיה לא ברור כלל.

קהילות המאופיינות במוצא משותף ובקשרי משפחה.⁵⁸ מדיניות השבות העתידית צריכה למצוא פתרונות לניהול העלייה של הקבוצות הללו על יסוד הכרה בקשר שלהם ליהדות, כך שהיא תאפשר עלייה לכל בני הקהילה ללא תיחום שרירותי יחד עם שמירת האפשרות לבקר את הצמיחה, החשודה לעתים, של הקהילות השבטיות החדשות הללו.

צאצאי מתנצרים במזרח אירופה

בנוסף לקהילות "שבטיות" מתפתח דפוס נוסף של קהילות חדשות, אשר לא קשרי משפחה ואילן יוחסין משותף להן אלא נסיבות היסטוריות וסיפור אישי של חבריהן. אחת התופעות המתרחבות היום היא גילוי השורשים היהודיים בידי צאצאי מתנצרים באירופה. מדובר בעיקר בתושבי מדינות כמו פולין, הונגריה וגם רוסיה ואחרות. ההורים או סבתות וסבים מגלים להם את דבר מוצאם היהודי. לעתים מדובר על אנשים שאחרי השואה העדיפו להסתיר את יהדותם ולהתמזג עם הסביבה, ולעתים בהתנצרות ממשית. בהרבה מקרים המסמכים המעידים על ההתנצרות ולמעשה על המוצא היהודי אינם קיימים. התופעה נפוצה ביותר בפולין. השמדתה של יהדות פולין בידי הנאצים, הפוגרומים שנערכו בנשאים בידי הפולנים מיד אחרי שחרור פולין ומדיניות אנטישמית גלויה של ממשלת פולין הקומוניסטית אחרי מלחמת ששת הימים היו סיבות לכך.

התופעה קיבלה הד תקשורתי רק בזמן האחרון, עם ההתכנסות המחודשת של ועדת רבנות פולין. עם גילוי השורשים היהודיים, רבים נכנסים לתהליך של חיפוש וגיבוש זהות יהודית. לפי נתונים של עמותת "שבי ישראל", אפשר לדבר על כ-30 אלף איש בפולין לבדה. שתי קהילות המורכבות ברובן מצאצאי מתנצרים כבר פועלות בוורשה ובוורוצלב. לרוב, אין לחברים בקהילות הללו אפשרות להוכיח את מוצאם היהודי. התופעה הזאת אינה ייחודית לפולין. סיפורים דומים מתרחשים בהונגריה, ברוסיה⁵⁹ ובמדינות מזרח-אירופיות נוספות. לא בכל המקרים הגיור אפשרי.⁶⁰ בכמה מקרים, היהודים הנסתרים הללו עוברים

⁵⁸ דוגמה אחרת של קהילה לא מוכרת וחדשה יחסית היא קהילתם של "בני מנשה". בני מנשה הם חברי השבט הגדול "וקי-צ'ין-מיזו" המתגוררים בצפון מזרח הודו. לפני כחמישים שנה החלו לאמץ זהות ומנהגים יהודיים והם טוענים שהם צאצאים לשבט מנשה האבוד. ממשלת ישראל מעלה באופן מבוקר כ-1000 איש בשנה אשר מתגייסים בהודו או בישראל (ברקת 2006).

⁵⁹ אני רוצה להביא סיפור אחד שדרכו התוודעתי לתופעה. אישה בשנות השלושים לחייה המתגוררת בעיר גדולה בהרי אורל פנתה לנציג "לשכת הקשר" בבקשה לעלות לארץ. האישה הייתה משתתפת מוכרת בפעילות של הקהילה האורתודוקסית בעיר. המסמכים המתעדים את מוצאה היהודי היו מסמכים מארכיון של כנסייה נוצרית המתעדים את התנצרותה של סבתא רבא שלה לצורך הנישואין לגבר רוסי בשנת 1910. באותו מעמד הוטבלה לנצרות גם הסבתא, אז תינוקת בת שמונה ימים. באותה תקופה של השלטון הקיסרי באימפריה הרוסית נישואין דתיים היו היחידים האפשריים. לדברי אותה אישה שהכירה את סבתה, המשפחה לא ניהלה אורח חיים נוצרי פעיל בשום שלב בהיסטוריה שלה. הנציג הישראלי אמר שלפי חוק השבות הסבתא המירה את דתה וצאצאיה אינם יהודים ואינם צאצאי יהודים ואין היא זכאית לעלייה... היא יכולה להתגייס ואז לעלות ארצה. הרב המקומי הפנה אותה לבית הדין הרבני במוסקבה. בית הדין חקר, בדק את אותם מסמכים, וקבע שהמבקשת יהודיה. נוצר מצב שהקהילה (האורתודוקסית במקרה הזה) מכירה בה כיהודיה ולכן אינה מוכנה לערוך לה גיור, ומדינת ישראל אינה מכירה בה כיהודיה ואינה מאפשרת לה לעלות לפי חוק השבות.

⁶⁰ הגיור יכול להיות בעייתי מסיבות אישיות; הגיור יכול להיות קשה מבחינת גישה מחמירה מאוד של קהילה מקומית; הגיור יכול להיות בלתי אפשרי מפני העדר קהילה מאורגנת בסביבה, והמעבר לקרבת קהילה כזו לעתים קשה יותר ממעבר לישראל בתנאים הכלכליים במדינה. לדוגמה, בכל רחבי רוסיה קיים בית דין אחד לגיור במוסקבה, וברוב הקהילות הקטנות הרב המקומי הקיים לא עוסק בהכנות לגיור. ההכנה לגיור נמשכת כשנתיים והיא אפשרית רק אם אדם מתגורר בתקופה זו במוסקבה, שבה יוקר המחיה גבוה מאוד והאפשרויות למצוא עבודה היום מצומצמות מאוד, גם אם לא לוקחים בחשבון את הקשיים האחרים הכרוכים במעבר.

טקסי השבה ליהדות⁶¹ בדומה לטקסי ההשבה לאנוסי ספרד. אבל להשבה ליהדות אין מעמד חוקי במסגרת חוק השבות. נוצר מצב פרדוקסאלי שבו אדם המוכר כיהודי על ידי סמכות יהודית דתית במדינה אינו יכול לעלות לארץ.

התופעה הזאת של יהודים שמגלים את המוצא היהודי בתור צאצאי מתנצרים שאינם מנהלים אורח חיים נוצרי היא רחבה כבר עכשיו. אפשר לשער שעם הפרסום והיווצרות הקהילות הללו התופעה תלך ותגדל. גם לקהילות מסוג זה וגם ליחידים צריך למצוא פתרונות במדיניות השבות, פתרונות שיכירו בהצטרפות מחודשת לעם ישראל ולא רק באמצעות הגיור.

⁶¹ השבה ליהדות הנו מושג המתאר מצב שבו יהודי אשר המיר דתו מרצון או מאונס מבקש לחזור לחיק היהדות. השיבה ליהדות מתקיימת גם לצאצאי יהודים שהמירו את דתם, כגון צאצאי האנוסים בספרד או בפורטוגל. אם אפשר להוכיח את רצף השרשת מצד האם, מתקיים טקס השבה ליהדות שכולל טבילה וסוג של הצהרה על נכונות לשמור על אורח חיים יהודי. גיור והשבה ליהדות הנם מושגים שונים מבחינה רעיונית, הלכתית וטקסית, למרות הקרבה בשלושת ההיבטים הללו.

פרק 5. עולים בישראל

מבוא

תיארנו עד כה את התהליכים העוברים על יהודי העולם. שינויים תרבותיים ודמוגרפיים אלו באים לידי ביטוי בהרכב העליות ובאופן השתלבותם של עולים בישראל. בפרק הזה נבחן את ההשפעה של העלייה על החברה היהודית הישראלית.

נישואי תערובת, כאמור, הפכו למאפיין מרכזי של יהודי התפוצות ובאופן לא מפתיע מספר הלא יהודים לפי ההלכה העולים לישראל הולך וגדל באופן קבוע. התרומה העיקרית למגמה זו מגיעה מקרב עולים ממדינות חמ"ע אשר מהווים רוב בהרכב העלייה בשני העשורים האחרונים. ב-1991 היה אחוז העולים היהודים 84%, וב-2001 ירד ל-44%. מרכיב עולי הדור השני לנישואי תערובת עולה גם כן בהתמדה. ב-1991 היו נכדים ובני זוגם כ-1.5% מכלל העולים, וב-2001 שיעורם עמד כבר על קרוב ל-17%⁶². אבל לא רק בין עולי חמ"ע ישנם עולים שאינם יהודים הלכתיים. לדוגמה, בעליות מצרפת בשנות ה-90 כ-10% לא היו יהודים הלכתיים. בקרב העולים מארגנטינה בין 15%-30% אינם יהודים על פי ההלכה⁶³. גם במושגים של מספרים מוחלטים מדובר בנוכחות ניכרת: לפי נתוני הלמ"ס מספר הלא יהודים אשר אינם ערבים עמד ב-2007 על 305,000⁶⁴.

הדיון הציבורי והמחקר לאורך שנות ה-90 של המאה העשרים נטה להתייחס לעולים כקבוצה אחת. תחילה היה נדמה שעולי חמ"ע תורמים באופן משמעותי מאוד לחיזוק מגמות שבטיות ולפירוק המרכז של החברה הישראלית. דובר על הסתגרות ויצירת מעין גטו רוסי. בהמשך הגישה השתנתה: מיקומם של יוצאי חמ"ע מתואר בצורה יותר מדויקת בהגדרה שטבעה תמר הורוביץ: "אינטגרציה ללא אסימילציה"⁶⁵. ברוך קמרלינג דיבר על רצונם לשמור על ייחודיות תרבותית יחד עם הדגשה לבסיס משותף פרימורדיאלי בתור יהודים, באופן דומה לקבוצות אחרות בחברה הישראלית⁶⁶.

מתחילת שנות האלפיים הדיון והמחקר התמקדו בשוני בקרב העולים ובמגוון דפוסי השתלבותם בחברה הישראלית. גם נוכחותם של הלא יהודים תפסה מקום מרכזי בשיח הציבורי. הפרק הזה יוקדש לדיון בהשפעה של העולים על החברה הישראלית, על אופייה היהודי של המדינה ועל הלכידות של החברה היהודית הישראלית. מקום מרכזי תינתן לשאלת השפעתם של עולים לא יהודים בהשוואה לכלל העולים. בהמשך אתמקד בשתי מגמות המתפתחות בחברה הישראלית עקב עלייתם של לא יהודים. אלו מגמות מנוגדות, אך הן מתרחשות במקביל ומהוות שתי תופעות קצה ברצף של הסתגרות/השתלבות מלאה: היווצרותו והתגבשותו של מיעוט אתני דתי (סלאבי נוצרי) מחד גיסא, וגיוור סוציולוגי מאידך גיסא, כלומר התערותם וטמיעתם של לא יהודים בחברה היהודית.

⁶² דימרסקי-ציגלמן (2002: 98).

⁶³ פישר (2007).

⁶⁴ כהן (2007: 149).

⁶⁵ הורוביץ (1996).

⁶⁶ קמרלינג (1998).

דינאמיקה בזהות היהודית של עולים: בין בדלנות להשתלבות

תחילה נציג שני מחקרים: הראשון נערך ב-1999 בקרב יוצאי חמ"ע ובדק את שאלות ההשתייכות והזהות של העולים⁶⁷. גם המחקר השני בעריכת אלחג' ולשם, בדק את מגוון הגדרות הזהות בקרב העולים ובנוסף בחן את עמדות העולים ביחס לסוגיות שעל סדר יומה של החברה הישראלית⁶⁸. שני המחקרים מאפשרים לנו לראות את התמונה הגדולה של העלייה, ולזהות את מורכבות הזהויות והעמדות של העולים.

במחקרם של פרס וליסיצה על השאלה "לאיזו קבוצה אתה משייך את עצמך בעדיפות ראשונה" ענו 47% - רוסית, 45% - יהודית 8% - ישראלית. 33% מהנשאלים הביעו תחושת השתייכות נמוכה, 31% - בינונית ו- 33% - רבה. 71% מהנשאלים ענו שרוצים לראות את עתיד ילדיהם בישראל. המחקר הראה בבירור את הזיקה החזקה בין הזהות לוותק בארץ (טבלה מס' 10).

טבלה מס' 10. זהות מועדפת של עולים מברית המועצות לשעבר

זהות מועדפת	עולי 1992-1989 N = 224	עולי 1996-1993 N = 125	עולי 1997 והלאה N = 51
רוסית	37%	59%	62%
יהודית	52%	36%	34%
ישראלית	11%	6%	4%
סך הכל	100%	100%	100%

במחקרם של אלחג' ולשם 67% מן הלא יהודים ובני הזוגות המעורבים השיבו שהם בטוחים שיישארו בישראל, לעומת 79% בקרב יהודים לפי ההלכה. 72% מהלא יהודים הרגישו שישראל היא ביתם לעומת 88% מהיהודים ההלכתיים. 56% מן הלא יהודים אמרו שחשוב להם לתרום למדינת ישראל, לעומת 65% בין היהודים. 82% מן הלא יהודים ובני משפחותיהם הביעו עמדה מסתייגת מן הקביעה ש"מדינת ישראל היא מדינת היהודים ולכן צריכה להיות בעלת אופי יהודי". בקרב יהודים הסתייגו 72% מקביעה זו. 60% מקרב הלא יהודים ובני ביתם סבורים שמדינת ישראל צריכה להיות "מדינת כל אזרחיה" – לעומת 46% בקרב היהודים.

לפי הנתונים של פרס וליסיצה המובאים בטבלה מס' 10, בין העולים החדשים ביותר בעת עריכת המחקר הייתה הזהות הרוסית מועדפת באופן מובהק (62%), כאשר בין העולים הוותיקים ביותר, שעלו בשנים 1992-1989, מספר המזדהים כ"רוסים" היה כמעט פי שניים קטן יותר. מנתונים אחרים של המחקר עולה שכאשר ניתנה לעולים אפשרות לתת הגדרה מורכבת לזהות,

⁶⁷ ליסיצה ופרס (2000).

⁶⁸ Al-Haj&Leshem (2000).

22% מקרב הנשאלים לא השתמשו כלל במילה יהודית בהגדרת הזהות. הם בחרו לתאר את הזהות כרוסית-ישראלית או כישראלית-רוסית. הנתונים המובאים בטבלה מראים בבירור שעם השנים הבולטות של הזהות הלא יהודית עולה באופן משמעותי. פרס וליסצה אינם מתייחסים להשוואה בין יהודים ללא יהודים בקרב עולים. הם מסבירים את השונות בזהות בשנות הוותק (עם השנים בישראל תחושת השתייכות גוברת והזהות היהודית או הישראלית מתגבשת יותר). הסבר אפשרי שני – שינוי בגורמי העלייה לאורך השנים, מאידאולוגיים ציוניים לכלכליים). זאב חנין מסביר את התופעה ישירות באמצעות עליית המרכיב של הלא יהודים בקרב העולים⁶⁹. במחקר השני אין התייחסות לממד הזמן, אבל החוקרים משווים בין קבוצת יהודים לפי ההלכה לקבוצת לא יהודים ובני ביתם. הפרשנות של התשובות הללו כפולה: ראשית, נראה בבירור שהלא יהודים מביעים ניכור גדול יותר כלפי מדינת ישראל ובמיוחד למדינת ישראל כמדינה יהודית. לכן באופן עקיף התשובות הללו תומכות בטענה של ד"ר חנין שהגדלת המרכיב הלא יהודי בקרב העלייה גורם להגברת הזהות הלא יהודית בקרב העולים. הזהות הזאת מתבטאת בתחושת השתייכות נמוכה לישראל ובהסתייגות גדולה כלפי מדינת ישראל כמדינה יהודית. לכן, ככל שמספר הלא יהודים לפי ההלכה עולה, כך עולה הבולטות של זהות לא יהודית בקרב העלייה. יחד עם זאת, השוני בין התשובות של יהודים ושל לא יהודים לא קריטי ונע בין 10% ל-16% של המדגם. הרוב הגדול של הלא יהודים, בדומה ליהודים, מרגישים שישראל היא ביתם, הם רוצים להישאר בה וכמחצית מהם אפשר להגדיר כפטריוטים אקטיביים של המדינה אשר רוצים לתרום, לעומת קצת יותר ממחצית היהודים. עוד עולה מנתוני שני המחקרים שהרוב בקרב העולים רואים בישראל בית ועתיד, להם ולילדיהם.

טבלה מס' 11. עמדות עולים מברית המועצות ביחס לחוק השבות (%)

חוק השבות	יהודים לפי הלכה	כולם
מצומצם ליהודים ולגרים	8.9	7.6
צומצם ליהודים, בניהם וגרים	16.9	15
כמו שהוא	57.2	56.2
כל מי שמרגיש יהודי ורוצה לעלות	14.0	18.0
צריך להיות מבוטל (repeal)	3	3.2
סה"כ	100	100

ישראל האירה פנים לעולים והם מרגישים בה כבני בית, אך הם, במספרים גדולים, מתנגדים לאופי הזיקה הקיים בישראל בין דת ומדינה ורוצים בשינוי בתחום זה. בסקר התנגדות

⁶⁹ Khanin (2005).

זו באה לידי ביטוי בהסתייגות של 82% של לא יהודים מהקביעה שישראל צריכה להיות בעלת אופי יהודי, ובקביעה של 60% שישראל צריכה להיות מדינת כל אזרחיה (72%-ו-45% בהתאמה בקרב היהודים). אך ההתנגדות הזאת לא מתייחסת למדינה יהודית במובן הלאומי הכולל, כפי שאפשר להסיק מהניסוחים, אלא למערכת היחסים בין דת ומדינה. הקביעה שישראל היא מדינת כל אזרחיה מובאת בתוך סדרת שאלות שדנות ביחסים בין דת ומדינה. בין השאר, העמדה המובהקת ביותר ביחס לחקיקה דתית הייתה דרישה למתן אותה, בקרב יהודים לפי ההלכה (61.8%) ובקרב כלל הנשאלים (61.3%). ההתנגדות לצורת היחסים בין דת ומדינה אין פירושה שלילת האופי הלאומי היהודי של מדינת ישראל. כפי שהנתונים בטבלה מס' 11 מראים, הרוב המוחלט תומכים בהמשך קיום חוק השבות וצמצומו על בסיס יותר מוצק של השתייכות יהודית, ליהודים או ליהודים ובניהם. ההבדל בין יהודים לפי ההלכה וכלל הנשאלים קטן - 83% לעומת 79%. אם אנחנו רואים בחוק השבות ביטוי ללאומיות היהודית של המדינה, המסקנה המתבקשת היא שרוב מוחלט של העולים אינו חותר תחת הגדרות היסוד של מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית.

את העמדה השלילית של העולים כלפי האופי היהודי של המדינה אפשר לייחס לזיהוי שנעשה בין שאלת יהדותה של המדינה ושאלת מיקומו של הממסד הדתי ביחס לחברה. הזיהוי נעשה בשיח פוליטי של אותה התקופה והיה בראש סדר היום של הפוליטיקה הישראלית באותה תקופה (עלייה חסרת תקדים בכוחן של המפלגות החרדיות, כניסתה המרשימה של שינוי לזירה הציבורית), כאשר הקיטוב סביב שאלות דת ומדינה היה בשיאו ועמד במרכז סערות ציבוריות ותהליכים פוליטיים. שאלות בדבר נישואין אזרחיים, תחבורה בשבת, כוחו של הממסד החרדי והניכור כלפיו מצד כלל העולים מהווים רקע לעמדות הללו. אני מניח שברובה הגדול ההתנגדות היא כלפי מרכזיותו ואופי תפקודו של ממסד ממלכתי דתי, המזוהה עם הממסד החרדי. ממסד זה מתקשה לפתח יחס הולם למציאות היהודית של התפוצות שתפיסתה שונה כלפי הסמכות הקובעת את הזהות וההשתייכות היהודית, במישור זיהויים של היהודים ודפוסי ההשתתפות יהודית, כפי שעוד נפרט בהמשך.

אם כך, אפשר לנסח בשלב זה כמה מסקנות ביניים בדיוננו. קיים רצף של זהויות ודפוסי השתלבות בין ניכור גדול להשתלבות מלאה. הגבולות בין דפוסי הזהות וההשתייכות אינם תואמים את ההשתייכות הפורמאלית ליהדות לפי ההלכה, כפי שרמת התבוללות פורמאלית אינה חופפת את ההתבוללות התרבותית בתפוצות, כמו שראינו בפרקים הקודמים. בקרב העולים קיים מיעוט ניכר אשר חי במצב של ניכור והסתייגות גדולה כלפי מדינת ישראל ואופייה. ההסתייגות והניכור האלה גדולים בצורה ניכרת בקרב לא יהודים ובני ביתם לעומת היהודים. רוב העולים, גם אלה ביניהם שאינם יהודים לפי ההלכה, מביעים רמות שונות של הזדהות והשתלבות עם החברה הישראלית. ישראל הפכה לביתם, הם רואים בה את עתידם, אבל הם רוצים בשינוי מערכת היחסים בין דת ומדינה.

בהמשך נדון בהשלכות של מגוון דפוסי ההשתלבות של העולים, ועולים לא יהודים ביניהם, על החברה היהודית הישראלית. ראשית, נתייחס לשאלת הדפוס של התנכרות לאותם עולים אשר מרגישים שייכות מעטה ומגדירים את עצמם כרוסים או אחרים לא יהודים. לפי הנחה שקבוצה זו קשורה במידה רבה למספר העולה של הלא יהודים בקרב העלייה, קבוצה זו אמורה לגדול משמעותית בעתיד הקרוב. אחר כך נתייחס לתרומה של העולים לשינוי העובר על ישראל

כמדינה יהודית. נדון בתרומתם למגמת שחרורה של הפרהסיה הציבורית מזיקתה למסורת יהודית ובירידה במעמד הממסד הדתי בהווה ובעתיד הקרוב.

התגבשותו של מיעוט אתני

כאמור, עלייה של זהות לא יהודית על ציר הזמן מוסברת על ידי שלושה גורמים משלימים: לאורך השנים בישראל תחושת השייכות גוברת וזהות היהודית ו/או הישראלית מתגבשת. לכן אצל עולים ותיקים הזהות היהודית וההשתייכות גדולים מאלה של העולים בשנים האחרונות. בנוסף, הגורמים לעלייה משתנים. ובסוף, האחוזה של עולים לא יהודים עולה. אך נתון אחרון זה לא מסביר ישירות את הגיבוש של זהויות לא יהודיות בקרב עולים. תהליך נוסף, שינויים תרבותיים במדינות המוצא בעשרים השנים האחרונות, מסביר במידה רבה את השינויים על ציר הזמן בהגדרת הזהות של עולים לישראל. בשני העשורים שאחרי התפרקות ברית המועצות השתנתה החברה במדינות חמ"ע בצורה משמעותית. הדת ובתוכה הכנסייה הנוצרית אורתודוקסית עברו משולי החברה למרכז. ברוסיה, באוקראינה ובמדינות אחרות הכנסייה הנוצרית נתמכת בידי השלטונות והיא מהווה היום נדבך מרכזי בבניית הזהות של החברה. טקסים דתיים, לימודים וביקורים בכנסייה הופכים למקובלים, פומביים וחשובים בחיי האזרחים. הטבלה היא מנהג רווח, נשיאת צלבים הופכת לנורמטיבית. בעקבות כך זהותם של אזרחים, גם אלה המשתייכים לפריפריה של הקהילה היהודית ובחרים לעלות לארץ, מכילה ממדים מגובשים של זהות דתית נוצרית וזהות אתנית רוסית, אוקראינית ואחרת. לא מדובר רק בנצרות כמובן, אלא בדתות אחרות, וביניהן אסלאם. בעיתונות דווח על כ-15,000 מוסלמים יוצאי חמ"ע בישראל.⁷⁰

כאשר העולים הפוטנציאליים נחשפים לתכנים יהודיים ישראלים הגיבוש של זהותם היהודית קשה יותר ככל שההתבוללות הפורמאלית מעמיקה. מחקר שבוצע בקרב סטודנטים של אולפני הסוכנות היהודית בחמ"ע⁷¹ הראה ש-45% היו יהודים לפי ההלכה, 35% בנים ליהודים ועוד 20% נכדים. קרוב ל-80% מבין היהודים ביטאו זהות יהודית חזקה, כאשר בין הילדים והנכדים ביטאו כ-50% זהות יהודית חזקה ו-25% בסיום הלימודים.

שוב, החלוקה של הזהות האתנית-דתית אינה תואמת במדויק את ההתבוללות הפורמאלית. השאלה של קשר בין זהות נוצרית או מוסלמית למשפחות מעורבות סבוכה ועדינה. הזהות הנוצרית יכולה לאפיין גם את היהודים ההלכתיים, כפי שראינו בפרק 3. בכל זאת, לאור הנתונים הללו נראה שבמשפחות עם קשר אתני חלש ליהדות הזהות האתנית/דתית הלא יהודית מגובשת בדרך כלל באופן מובהק יותר. במילים אחרות: התבוללות פורמאלית מנבאת בצורה הטובה ביותר את חוזקה של זהות לא יהודית. למשל, ההנחה שבקרב משפחות של נכדים של יהודים הזהות היהודית חלשה ביותר וזהות לא יהודית בולטת ומגובשת ביותר, מצטיירת כהגיונית וסבירה מאוד. אם כך, מובן שעם השנים עולה מספר יוצאי חמ"ע בישראל שלהם זהות דתית ואתנית לא-יהודית מגובשת, אשר מביעים ניכור והסתייגות ממדינת ישראל. השאלה ההכרחית היא עד כמה זהות זו מחפשת ביטוי קולקטיבי פוליטי? האם אנחנו עדים לגיבוש של מיעוט חדש בישראל?

⁷⁰ Ynet, 21/01/09 <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3659881,00.html>
⁷¹ לשם (2001).

היום כ-30,000 תושבי ישראל שאינם ערבים מזדהים כנוצרים במפקד האוכלוסין של הלמ"ס⁷². אפשר לשער שכמות הנוצרים בקרב יוצאי חמ"ע גדולה יותר. קיום של זהות אתנית יהודית יחד עם השתייכות דתית נוצרית היא תופעה שכיחה למדי במדינות חמ"ע. בשנת 2002 סיפקה הרבנות הצבאית כ-1000 ספרים של הברית החדשה לחיילים עולים כדי להישבע עליהם ולא על התנ"ך. רוב הדרישה הגיעה מחיילים עולים לא-יהודים. מספר זה מהווה כ-15% מכלל החיילים הלא יהודים בשירות סדיר בקרב עולים⁷³.

המגמה של מספר הולך וגובר של עולים עם זהות אתנית ודתית לא-יהודית מגובשת מצאה את ביטוייה בהתארגנות פוליטית של שתי מפלגות אשר רצו בבחירות לכנסת ב-2003 - "האזרח והמדינה" והסניף הרוסי של מפלגה לאומנית רוסית קיצונית בראשותו של זירינובסקי, מפלגת "לידר". שתי המפלגות הן התארגנות פוליטית של ארגונים סלאביים בישראל, "הקהילה הרוסית" ו"הברית הסלאבית"⁷⁴. הארגונים דורשים את ההכרה בזכויות המיעוט הסלאבי, לרבות הפניית משאבים ללימוד השפה הרוסית. הם מוחים נגד הדיכוי ומדיניות האסימילציה של סלאבים בישראל. המפלגות לא עברו את אחוז החסימה הנמוך והתופעה עדיין שולית. בבחירות 2009 השתתפה מפלגת "לידר", המורכבת מפעילי ארגונים סלאביים. היא קיבלה קרוב ל-2000 קולות ושוב לא עברה את אחוז החסימה. בשנת 2006 תמכה ה"קהילה הסלאבית" בקמפיין של קבוצת רבנים חרדים דוברי רוסית נגד הגיור הממלכתי. הקמפיין "גיור – יריקה בפנים של אימא" לווה במספר הפגנות קטנות וחלוקת סטיקרים עם סלוגן זה. אתר המאבק הציג בשער הראשי שלו דגל של הפדרציה הרוסית. המנהיג של הקהילה הרוסית, קוזנצוב, כינה את הגיור ג'ינוסייד תרבותי של המיעוט הסלאבי ופנה לשר החוץ הרוסי בבקשה להתערב⁷⁵. ככל הידוע, לא היו השלכות מדיניות לפניה זו. התופעות הללו עדיין שוליות אבל הן מצביעות על בעייתיות הכרוכה בהתגבשות של מיעוט נוסף בישראל: סלאבי-נוצרי-אורתודוקסי. ההשפעות של התארגנויות מסוג זה יכולות לגבור עם התמשכות המגמה של עליית זכאי חוק השבות בעלי זהות רוסית או אחרת וגם זהות נוצרית מפותחת, זכאי חוק השבות או בני זוגם. המדיניות של רוסיה בעשור האחרון, מדיניות של פיתוח קשרים עם בני מולדת לשעבר וניצול ההשפעה למען האינטרסים שלה, אינה מהווה איום ממשי (עדיין), אבל לא עולה בקנה אחד עם האינטרס הישראלי. בכל אופן, היווצרות של עוד מיעוט אחד בישראל מהווה אתגר מיותר למדינת ישראל וודאי סותרת את המטרות של חוק השבות. מובן שהשקעה של המדינה ושל יהודי התפוצות ביצירת מיעוט אתני זה מצטיירת כאבסורד. על מדיניות השבות לשאוף להמעיט ככל האפשר את תרומתה להיווצרות מיעוט לא יהודי נוסף בישראל.

העולים הלא יהודים והשפעתם על האופי היהודי של מדינת ישראל

⁷² כהן (2007: 149).

⁷³ כהן (2007: 67).

⁷⁴ Khanin (2005).

⁷⁵ לוין (2008).

ההתבדלות בצורתה הקיצונית - גיבוש של מיעוט אתני - מהווה, נכון לעכשיו, מגמה שולית. נזכיר שבמבט כולל יהודים לא הלכתיים הופכים, בדומה לעולים יהודים, לחלק אינטגרלי מהחברה הישראלית היהודית. נבחן את תרומתם של העולים לתהליכים הקשורים בהיותה של ישראל מדינה יהודית. ביחס לחלק מהסוגיות בתחום המעמד האישי, יהיה זה נכון להתמקד בקבוצת הלא יהודים לפי ההלכה. בסוגיות אחרות, אין זה כך. חשוב להצביע על שגיאה קוגניטיבית נפוצה כאשר אנחנו מנהלים דיון על לא יהודים לעומת יהודים. ברגע שאנחנו מתמקדים בלא יהודים אנחנו יוצרים קטגוריה חברתית אחידה ונפרדת על אף שהיא לא קיימת במציאות. בחלקם הגדול הלא יהודים הם בני זוג של יהודים או ילדים של יהודים, חיים יחד וחושבים באופן דומה. לכן בכמה נושאים קשה להצביע על הבדלים בין יהודים לאלו שאינם. כך, בענייני פרהסיה ישראלית יהודית, מכיוון שזהות יהודית לא הייתה קשורה לדפוס התנהגות מסורתי בחיי היום יום, אי אפשר לדבר על תרומתם הייחודית של הלא יהודים ביחס לעולים יהודים לפי ההלכה.⁷⁶ בכל הקשור לפרהסיה ישראלית, אפשר לדבר על התרומה של העולים לתפוצת רשתות ארציות למזון לא קשר. הרשת הגדולה בתחום זה בישראל, "טיב טעם", פנתה בתחילת דרכה לציבור דוברי רוסית, והיום אחרי התבססותה היא פונה לקהל הרחב (אתר האינטרנט שלה למשל פועל רק בשפה עברית). אבל תחומים אחרים, כגון תחבורה ופתיחת מרכזי מסחר ובילוי בשבת, התפתחו והתעצמו עוד לפני העלייה וללא קשר ישיר איתה.

בתחום המעמד האישי, העולים, ויהודים לא הלכתיים ביניהם, השתלבו במגמה הקיימת של הפרטה והחלשת הזיקה למסד ממלכתי-דתי. לפי נתונים של עמותת "משפחה חדשה" בשנת 2007⁷⁷ בני זוג אשר מגדירים את עצמם כ"ידועים בציבור" מהווים 5% מכלל המשפחות. נישואין אזרחיים מהווים כ-7% מכלל הנישואין. רק כמחציתם של המתחתנים בדרך זו הם ילידי חבר העמים. ישנה עלייה חדה בנישואין רפורמיים, קונסרבטיביים, טקסים פרטיים וחילוניים. הארגונים הפועלים בתחום זה מכוונים לעבר קבוצות אוכלוסייה ותיקות, לא רק בקרב עולים. במספרים מוחלטים מדובר על עשרות ואולי מאות בודדות מכל סוג, אבל קצב ההתפשטות של התופעה מהיר. כלומר, אנחנו מדברים על כ-10% מכלל הזוגות שאינם מתחתנים ברבנות כאשר רק חלק מהם, ולו משמעותי, הם יוצאי חמ"ע, יהודים לפי ההלכה ואחרים.

כוחות פוליטיים שביטאו שאיפה לשנות את היחסים בתחום דת ומדינה ולהילחם במה שמוגדר כ"כפייה דתית", כגון מפלגת שינוי בשנים 1999-2006, קיבלו חיזוק משמעותי מקרב קהל הבוחרים דוברי הרוסית. אבל הם לא היוו רוב ובמובן הזה לא יצרו ולא העלו את המפלגות עם סדר יום "אנטי דתי". לפי הערכות, מפלגת שינוי קיבלה בשיאה כשליש מהקולות מיוצאי חמ"ע.⁷⁸ בבחירות של 2009 קיבלה מפלגה כמו "ישראל ביתנו", אשר ניהלה קמפיין מובהק למען קידום נישואין אזרחיים, את מספר הקולות הגדול ביותר בהיסטוריה הלא קצרה שלה (מערכת בחירות רביעית) מישראלים ותיקים. הוותיקים לא הצביעו למפלגה מפני סדר היום האזרחי שלה, אבל קהל בוחרים גדול זה ברובו לא מתנגד לסדר היום האזרחי המוצע. כלומר, במישור הפוליטי

⁷⁶ למשל, יאיר שלג ציין את תרומתם של הלא יהודים לתפוצתן של חנויות ל"ממכר חזיר" ולקישוט של עצי אשוח בחג המולד (שלג 2004 : 27-28). המחבר אמנם מדגיש שהתופעות הללו נצפו גם קודם בקרב ישראלים ותיקים והדפוסים הללו נפוצים גם בקרב יהודים עולים, "אבל" – הוא כותב – "אין ספק שכניסתם של מאות אלפי עולים לא יהודים כלל העצימו את התופעה הזו" (שם, 28). זאת קביעה תמוהה במיוחד מפני שאין נתונים המעידים על שוני בדפוסי התנהגות בתחומים הללו בין יהודים ולא יהודים, וכאמור צוין לא אחת שזהות יהודית אצל יוצאי חמ"ע כרוכה באופן מועט בדפוס התנהגות מסורתי יהודי כלשהו, כגון אוכל כשר.

⁷⁷ <http://www.newfamily.org.il/cat/16>

⁷⁸ <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-2479473,00.html>

מהווים יוצאי חמ"ע, ביניהם יהודים לא הלכתיים, קבוצת התייחסות מובחנת בעלת פוטנציאל אלקטוראלי בקידום שינוי בתחום יחסי הדת והמדינה. אבל, שוב, הם הקבוצה המעצימה, וודאי לא המחוללת את התהליכים בתחום יחסי דת ומדינה. התהליכים הללו נעוצים בחברה הישראלית הוותיקה, בוודאי בהתפתחויות בקרב האליטה שבה. השכבה המשפיעה הזאת מפתחת ערכים הבנויים על קפיטליזם וגלובליזציה והיא אדישה במקרה הטוב למסורת יהודית ציונית הכרוכה בדת. הלכי הרוח הללו נותנים לגיטימציה ואף מעודדים את השינוי בפרהסיה הישראלית ומבטאים שאיפה להשתחרר מהאחיזה של הממסד הממלכתי-דתי בתחום יחסי האישות וקביעת המעמד האישי (ראו בסוגיה זו: אשר כהן, 2007: 115-113; עוז אלמוג, תשס"ד).

אם כך, עולי חמ"ע השתלבו, כאמור, בתוך מגמה של ירידת תפקידו של הממסד הממלכתי-דתי ובשחרורה של הפרהסיה הישראלית מסממני מסורת יהודית ואף תרמו להעצמתה. היום המצב הזה, של צבור משמעותי שאינו קושר את המעמד האישי בממסד הדתי ואת התנהגותו הפומבית בחיי היום יום בחבלי המסורת היהודית היא עובדה קיימת. קביעת המעמד האישי במנותק מהמוסד הרבני אינה מגמה רווחת אבל גם אינה שולית. היא קבועה ובאופן בלתי נמנע הולכת ומתפשטת: קשה לראות למה ילדים של "נישואי קפריסין" יזדקקו בבוא זמנם לממסד אורתודוקסי בהגדרת המעמד האישי שלהם. כך שהיום, ובעתיד הנצפה, עולים לא יהודים הבאים בשערי החברה הישראלית מצטרפים למציאות ישראלית קיימת ולא יוצרים או משנים אותה. מובן שהצטרפותו של מספר משמעותי יחסית של עולים לא יהודים תורם להגברת המגמה, אבל זו שאלה של קצב ומהירות ולא של איכות השינוי.

גיור סוציולוגי / שלילת יהדות: קשיים בזיהוי יהודים בישראל

גיור סוציולוגי

ישנן השלכות נוספות ומרחיקות לכת להשתלבותם של לא יהודים לפי ההלכה בישראל. ההשלכות הללו קשורות לקושי ההבחנה בין יהודים ולא יהודים יוצאי חמ"ע ברמת הזיהוי כיהודים על ידי הממסד האורתודוקסי ובמישור התערוכתם וטמיעתם בחברה היהודית הישראלית. את האחרון הגדיר וניתח היטב פרופ' אשר כהן והעניק למגמה זו הגדרה קולעת: הגיור הסוציולוגי. הסביבה הישראלית הוותיקה אינה מבדילה בין עולים יהודים ולא יהודים. לדעתו של כהן לגיור סוציולוגי השפעה מרחיקת לכת על עתיד החברה הישראלית. גיור סוציולוגי פירושו שקיעתה של ההלכה כמרכיב מארגן של הזהות היהודית. "אם החברה היהודית מסוגלת להטמיע בתוכה לא יהודים ללא היוזקות להלכה הדתית ולסמכויות הדתיות המקובלות, מדוע שתהיה זקוקה להן ומדוע שתתחשב בהן בנוגע לתחום הכשרות, לקביעת מעמדם של נישואין דתיים או לעיצוב השבת? יותר על כך, העדר התמודדות הלכתית עם המציאות החדשה יפגע במעמדן של הסמכויות הדתיות ובמסורת הדתית עצמה. הללו יוצגו, ולא בפעם הראשונה, כמי שאינם מסוגלות או אינן מעוניינות להתמודד עם אתגרי המציאות הלאומית"⁷⁹. מעמדה של המסורת היהודית כמרכיב בזהות הקבוצתית של יהודים בישראל ילך וירד בעקבות טמיעתם של הלא יהודים בחברה הישראלית.

היבט נוסף, משמעותי לדעתו של כהן, של שקיעת ההלכה היהודית הוא התפוררות או היחלשות הלכידות החברתית סביב הזהות היהודית. כאשר אדם שגדל ואולי אף נולד בתוך זהות

⁷⁹ כהן (2007: 41-42).

וחברה קיימת ואינו נבדל ממנה מעבר להגדרה ההלכתית, הציפייה ממנו להתגייר תיראה לא הגיונית, אבל היא תהיה לא הגיונית במידה שונה בקרב חלקים שונים בציבור. הקבוצות שמחויבותן להלכה ולמסורת היהודית חזקה ימשיכו לצפות מהם להתגייר. במילים אחרות, תוך זמן קצר יחסית, של דור, יהיו שכבות בחברה הישראלית שיתאפיינו בנישואי תערובת לפי ההגדרה ההלכתית ויהיו קבוצות אחרות אשר יראו במצב הזה בעיה ומכשול. השאלה יכולה להיות מנוסחת כך: "אם לא נוכל להתחתן אלה עם אלה איך נוכל להתקיים כחברה?" התשובה לשאלה זו אינה ברורה כלל. החברה הישראלית מתאפיינת היום בהסתגרות תרבותית של קבוצות שונות, ביניהן קבוצות חרדיות. בין היתר, הסתגרות תרבותית זו באה לידי ביטוי בכך שנציגי הקבוצות כמעט שלא מתחתנים מחוץ לקהילה. יחד עם זאת, הקבוצות הללו מאופיינות בתהליכי התגברות של המרכיב הלאומי. כלומר, אפשר לטעון שאין קשר ישיר בין דפוסי הנישואין ותחושת ההשתייכות הלאומית בקבוצות חרדיות. השאלה היא האם המצב ישתנה כאשר המכשול לנישואין יהיה "האשמה" בדבר התבוללות הלכתית של קבוצות אחרות, בצד החילוני יותר של המפה? נדמה, שאי אפשר לתת תשובה טובה לשאלה זו ולצפות את העתיד, אבל אפשר להציע כמה נקודות שישפיעו על התהליכים הללו. ראשית, קיום מאגרי מידע ממלכתיים מדויקים בדבר מוצאו ומקור הגדרת השתייכותו של האדם ללאום היהודי. המאגר יהיה נגיש לאדם לצרכי נישואין, כפי שמציעים גביון ומדן.⁸⁰ הידיעה בדבר המעמד ההלכתי של אדם פרטי מפחיתה באופן משמעותי את אי-הוודאות והחשד וגם מעבירה את שאלת ההתבוללות ממישור מאפיין קבוצתי לפרטי.

שנית, גבולות ההתבוללות ההלכתית הפנימית יושפעו מתהליכים המתרחשים במרכז המסורתי הישראלי הגדול. הכוונה היא לאותם יהודים ישראלים, שהמסורת וההגדרה הלכתית הנם בעלי משקל לדידם וששאלת יהדותו של בן הזוג חשובה להם ולמשפחותיהם, אבל גישתם לצווי ההלכה האורתודוקסית ולסמכות הממסד הרבני חופשית יותר וסמכות זאת אינה בלעדית בעיניהם. כלומר, חלק מהתשובה תלויה בהתפתחות דפוסי גיור ריאליים. ספרו של אשר כהן נכתב למעשה במטרה לקרוא לפיתוח מדיניות גיור העונה על האתגר הלאומי.

בתחום הגיור אפשר להצביע בבירור על כיוון התהליכים. הציפייה והדרישה להרחבת הגיור הממלכתי לא התגשמה בצורה מספקת. אי אפשר להגדיר את הגיור הממלכתי ככישלון: בעשור האחרון, עם כינונה של מערכת גיור ממלכתית (בתי דין מיוחדים לגיור ומכון ממלכתי לגיור הידוע כמכון משותף ללימודי יהדות), עלה מספר המתגיירים פי שניים וחצי. יותר מכך, לפי הערכות מעורבים בתחום, בין 20% ל-25% מקרב הנשים הלא יהודיות יוצאות חמ"ע בגיל הפוריות מתגיירות. כלומר, הקבוצה של אותם ילדים שאינם יהודים לפי ההלכה, שייולדו ויגדלו לתוך חברה ותרבות יהודית ישראלית ויתרמו להתבוללות פנימית, תקטן בשיעור של כרבע מגודלה. אפשר לראות בכך את ההשפעה המשמעותית של הגיור הממלכתי להתפתחות התופעה.⁸¹ אבל יכולת ההרחבה של הגיור הממלכתי הגיעה למיצוי. ישנם שני סימנים לכך: ראשון, הרפורמה המבנית שמתרחשת אחת לכמה שנים. ב-2003 הוקם מערך הגיור במשרד ראש הממשלה אשר

⁸⁰ <http://www.gavison-medan.org.il/civility/?did=205>

⁸¹ מספר מעורבים בגיור ערכו חישוב סטטיסטי גס המבוסס על השוואה של מספר הנשים צעירות בקרב הלא יהודים ומספר הנשים המתגיירות. אחוז הנשים המתגיירות בקרב כלל הגרים גבוה מאוד וקרוב ל-80%. ליתר פירוט ראו: לוין, 2008.

נועד ליעל את המערכת. ב-2008, בעקבות המלצות ועדת חלפון,⁸² הוחלט להקים את רשות הגיור. סימן שני: אי-הקבלה של דפוסי הגיור הממלכתי בידי הממסד הרבני הוותיק, החרדי ברובו. הפסילה הגורפת של גיורי "דרוקמן" בידי בית הדין הרבני הגדול מהווה ביטוי מובהק לכך.⁸³ הארגונים הפועלים בתחום הגיור מעידים על תופעה מתרחבת של בדיקות חוזרות ופסילות הגיור של הגרים בבואם להתחתן בידי רשמי הנישואין.⁸⁴ הוויכוח שהתעורר בעקבות פסילת הגיורים מעיד על כיוון ההתפתחות בתחום הזה. עמותת צוהר⁸⁵ הודיעה שהיא תתמוך בכל גר ותיאבק בשבילו עד הסוף. כלומר, כמו בתחומים רבים, כגון כשרות ונישואין, תפקידם של ארגונים חוץ-ממסדיים יקבל משקל יתר. ונראה שגם שאלת הגיור האורתודוקסי תעבור למישור הקהילתי ותהיה תחת סמכות רבנית בהתאם לצפייות הקהילה הספציפית שאליה משתייך או בוחר להשתייך הזוג המתחתן. כלומר, ייתכן שגיור ממלכתי אחיד יוחלף ברשת של גיורים קהילתיים אשר ידעו להכיל גם את אותם ילדי ישראל הלא יהודים הנושאים תרבות יהודית, ורשת כזאת תרכך או תבול את הקרע הדיכוטומי בין "מתגיירים" ו"מתבוללים".

קשיים בזיהוי יהודים

ישנו צד אחר למעורבות ולשותפות התרבותית והמשפחתית בין יהודים ולא יהודים רבים בקרב עולי חמ"ע: הקושי לזהות ולהכיר ביהדותם של יוצא חמ"ע על ידי הממסד הרבני הממלכתי. הקושי הזה משתקף בהליך המכונה "בירור יהדות" המתקיים בדרך כלל לקראת נישואין ברבנות. התופעה כמעט ולא זכתה עד כה לתשומת לב מחקרית ולא לחשיבה קונספטואלית על אודות השלכותיה.

בירור יהדות הנו הליך שבדרך כלל מתקיים לקראת נישואין כאשר רשם הנישואין (רב העיר או האזור) מוודא ששני בני זוג הבאים בבית הנישואין הם יהודים לפי ההלכה. למי שהוריו התחתנו בישראל מדובר בהליך פשוט ובלתי מורגש: כתובה ותעודת נישואין שלהם מהווה עדות ליהדותם. למי שהוריו התחתנו בחו"ל הסיפור מורכב יותר. לגבי יוצאי חמ"ע זו סוגיה מיוחדת בריבוי קשיים. הידיעה על אודות נישואי תערובת רבים והעדר תשתית קהילתית דתית לאורך שני דורות לפחות גורמת למדיניות מפלה: רשמי הנישואין מעבירים את בירור היהדות לדיון בבית הדין הרבני כמדיניות קבע. בית הדין לא יכול להיעזר בשמות יהודיים, סממני מסורת יהודית באורחות החיים או ידיעת יידיש. לכן, מבחן היהדות מתייחס למסמכים הסובייטיים באופן בלעדי כמעט, בדומה למבחן הלאומי שעל פיו נקבעת זכאות לעלייה, אך בהבדל משמעותי: היחס למסמכים, לאיכותם ולאמינותם חשדני ומחמיר הרבה יותר. המדיניות

⁸² ועדה בין-משרדית בראשות מנכ"ל משרד הקליטה ארז חלפון שהוקמה כדי לבחון דרכים לייצול תפקוד המערכת לגיור ממלכתי.

⁸³ ב-2008 פסק הרכב של בית הדין הרבני הגדול שאישה שהתגיירה לפני 15 שנים על ידי הרב דרוקמן, העומד בראש מערך הגיור, פסול ובטל. פסק הדין כלל גם השתלחות בכלל שיטת הגיור של הרב דרוקמן והתייחס אליה כפסולה. הפסילה הגורפת איננה בת תוקף משפטי מבחינה הלכתית אבל ההתקפה הפומבית הזאת נותנת לגיטימציה לדיינים ולרבנים החפצים בכך להתייחס בביטול לאלפי גרים שהתגיירו במערכת הגיור הממלכתית שבראשה עומד הרב חיים דרוקמן. ראה למשל:

<http://toravoda.org.il/node/1670>

⁸⁴ The Jerusalem Post 24.07.09

(<http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1245184921517&pagename=JPost%2FJPArticle%2FSho>) (wFull

⁸⁵ עמותת צוהר מאגדת מספר רב של רבנים מהציונות הדתית, חלקם בעלי משרות רבניות המשתייכים לממסד הרבנות הראשית וחלקם מחוצה לו. מטרת קבוצת רבנים זו, העמותה, כהגדרתם, היא "להיות שותפים בעיצוב דמותה היהודית של מדינת ישראל, מתוך הידברות וחיפוש אחר מרכיבי זהות משותפים". בין השאר מפורסם מיזם הנישואין של צוהר, שרבניה עורכים חופות ללא תמורה ובניסיון להתאים את הטקס האורתודוקסי לעולמם של זוגות ישראלים לא דתיים.

הזאת שוללת מיהודים הלכתיים רבים את האפשרות להוכיח את יהדותם באופן עקרוני. לדוגמה, בתחילת שנות ה-90 נלקחו מסמכים מקוריים מעולים בעת עזיבתם בידי שלטונות. בתי הדין מקבלים מסמכים מקוריים בלבד כך שלעולים רבים אין יכולת להוכיח את יהדותם. קבוצה גדולה אחרת של יהודים לפי ההלכה שאינה יכולה לזכות בהכרה בתור יהודים מצד הרבנות, הינם יהודים מצד האם שרשומים במסמכים סובייטיים כרוסים, אוקראינים ואחרים בעקבות הלאום של האב.

ניתוח נתונים רשמיים של בתי הדין הרבניים מראה שיותר מ-1000 איש בשנה מתחילים את הליך בירור היהדות ואינם מצליחים בכך. מנתוני סקר של מכון צומת עולה שכ-17% מאלו שבאו ופתחו תיקים לבירור יהדות ביו השנים 2003-2005 נכשלו בכך.⁸⁶ המספרים הללו מקיפים רק את קצה הקרחון ונוגעים לאלו שחשבו שיוכלו להוכיח את יהדותם וניסו לעשות כך. המעגל של הנמנעים מלגשת לבירור יהדות בשל היכרות עם הבעייתיות של התהליך ובשל רתיעה ממנו, רחב יותר. ברוב מוחלט של המקרים האדם לא הוכר כלא יהודי אלא שהתהליך לא הושלם, אבל למעשה נמנעה ממנו הכרה ביהדות מצד הרבנות, ומי שבא להתחתן נאלץ לחפש דרכים אחרות לנישואין. הסוגיה הזאת מצביעה על אי-יכולת של הממסד הקיים להתמודד עם התמורות שעברו ועוברות על יהודי התפוצות ויהודי ברית המועצות לשעבר במיוחד. מעבר לכך, אי-היכולת פועלת למעשה כגורם מבולל ומוציא מכלל ישראל אלפי יהודים בתוך מדינת ישראל. מיותר להזכיר ששאלת המסמכים המאשרים את המוצא היהודי של עולים פוטנציאליים, תחריף את הפעולה המבוללת של הממסד הרבני.

שתי הסוגיות הללו, של גיור ושל בירור היהדות, מצביעות במשותף על אי-יכולת של הממסד הרבני הממלכתי להתמודד עם מציאות יהודית של עולם יהודי המיובא לישראל באמצעות העלייה. לא רק שהוא אינו מצליח לשלב את הלא יהודים בתוך הקהילה היהודית בהתאם למסורת היהודית (גיור) אלא שהוא גם דוחה יהודים רבים החוצה. כאן הממסד הממלכתי פועל כגורם מבולל.

לסיכום אפשר לומר, שכמו בתחומים אחרים, העולים הלא יהודים תורמים ומשתלבים בתהליכים הכלליים העוברים על החברה היהודית בישראל, ביניהם שקיעת מעמדו של הממסד הדתי. אבל שקיעתו של הממסד הדתי הממלכתי לא מסמנת בהכרח את השקיעה במעמדה של המסורת היהודית והמרכיב היהודי בזהות החברה הישראלית. ישנם הגורסים שהמעמד המרכזי והמונופולין של הממסד הדתי המאובן הוא הוא הגורם המרחיק את הישראלים מהמסורת היהודית. מנסחי הצעות מקיפות בדבר שינוי יחסים בין דת ומדינה חותרים לשינוי במעמדו של הממסד הדתי ולמעשה בהפחתת תפקידו בשאלות רבות. הם מניחים שתפקידו הנוכחי של הממסד מעכב את פריחתה המחודשת של זהות יהודית משותפת.

המסקנות העיקריות על אודות ההשפעה של העלייה ושל הלא יהודים בקרבה על תהליכים בחברה היהודית הישראלית:

⁸⁶ <http://www.newfamily.org.il/cat/16>

במסקנות של הסקר מדובר על 88% מהפונים שזוכים לאישור. בדיקת הנתונים בתוך הסקר עצמו מגלה שזהו חישוב פזיז. הוא מתייחס לרוב התיקים שבהמתנה כתיקים שמתנהלים כדרך טבע, כאשר השוואה של זמן טיפול ממוצע בתיק, משך העיכוב והיכרות עם התהליכים של בירור יהדות מצביעים על כך שתיקים מעוכבים מסוג זה הם בדרך כלל תיקים שבית הדין לא רוצה להכיר ביהדות של הפונה בהם. מאחר שהדינויים מתקיימים זמן קצר לפני החתונה, בדרך כלל הפונים מתייחסים מהניסיונות להמציא עוד הוכחות, מפסיקים את התהליך ומתחננים מחוץ לרבנות. כך שבפועל בתיקים הללו הם מוצאים מחוץ לעם ישראל.

- מרכיב הלא יהודים בתוך העולים גדל בהתמדה. בקרב יוצאי חמ"ע היום (מתחילת שנות האלפיים) הם מהווים רוב בין העולים לארץ.
- בתוך הלא יהודים עולה באופן ניכר האחוז של נכדים ליהודים ובני משפחותיהם.
- הזהות היהודית חלשה יותר ככל שהקשר המשפחתי ליהדות נחלש.
- בקרב יוצאי חמ"ע קיימת נטייה של מיעוט נוצרי סלאבי להתבדלות. מגמה זו שולית יחסית, אך היא יכולה להתגבר בעתיד הקרוב.
- רוב העלייה מפתחת דפוסים שונים של השתלבות בחברה היהודית-ישראלית.
- לגבי רוב העולים הלא יהודים מתקיים תהליך של גיור סוציולוגי, כלומר טמיעה בתוך החברה היהודית.
- הממסד הממלכתי-דתי אינו מצליח להתמודד עם ההשלכות של עליית לא יהודים בתחום הגיור ובתחום הכרה ביהדות.
- העולים בכללם, והעולים הלא יהודים בפרט, תרמו להעצמת תהליכים של שקיעה במעמדו של הממסד הממלכתי-דתי ובשחרורה של הפרהסיה ישראלית מזיקה למסורת היהודית, אך לא יצרו את התהליכים הללו.
- השאלה האם גיור סוציולוגי מגביר את היחלשותו של המרכיב היהודי בזהות המשותפת של החברה הישראלית נשארת פתוחה - לדעת המחבר לא בהכרח, או לפחות לא במידה מכריעה.

פרק 6. סיכום ומסקנות ביניים לקראת הצעת החקיקה

בפרק השלישי דנו בשתי קהילות גדולות: יהדות ארצות הברית והיהדות ברחבי ברית המועצות לשעבר. עולי שתי הקהילות הללו מהווים את רוב העלייה בשנים אחרונות. אפשר עתה להסיק אילו שינויים דרושים בחוק השבות לאור המציאות היהודית בקהילות האלה.

היסוד העיקרי של הזהות היהודית בארצות הברית הינו השתייכות דתית ליהדות. זו השאלה הראשונה בדבר גילוי הזהות וההגדרה היסודית שאיתה מתמודדים ניסיונות ההרחבה של היהדות על בסיס מוצא או תרבות. בברית המועצות לשעבר ההשתייכות היסודית ליהדות היא אתנית, היא מועברת מדור לדור ובקושי ניתנת למחיקה. שאלת ההגדרה הדתית היא שאלה של אפיון נוסף, כך שתופעה של אדם המחזיק באמונה נוצרית אבל מגדיר את עצמו כיהודי מבחינה אתנית היא נפוצה ומשמעותית מבחינה סטטיסטית.

נישואין מעורבים היא הם תופעה שולטת בשתי הקהילות. משפחות מעורבות מתקבלות כחלק אינטגרלי מהקהילה היהודית בארצות הברית ובברית המועצות ברמה ההצהרתית, הפוליטית והמעשית הפנים-קהילתית. בשתי הקהילות נישואין מעורבים אינם מסמנים היום בהכרח עזיבה של היהדות והתבוללות גמורה. במספר גדול של משפחות מעורבות בארצות הברית הילדים גדלים כיהודים מבחינת השתייכות דתית (בהתאם לעיקרון יסודי של הגדרת הזהות היהודית). הגדרת ההשתייכות היא לא החלטה פורמאלית חד פעמית אלא תהליך מתמשך שבמהלכו הילדים מקבלים ידע במסורת היהודית ומקיימים דפוסי מסורתיים של השתייכות יהודית כגון ציון החגים פסח וחנוכה.

גם במדינות חמ"ע היום ילדים במשפחות מעורבות גדלים בהרבה מקרים עם תודעה של השתייכות יהודית, אך בצורה שונה מזו שארצות הברית. הסיבות לכך היא תודעה, אתנית בעיקרה, של זהות יהודית, ומדיניות הרישום הסובייטית. גם פעילות של ארגונים יהודיים שונים המסתמכים על הרחבה של חוק השבות הישראלי תרמה לחיזוק ההשתייכות של הזהות היהודית בקרב ילדים לאבות יהודים ולעתים אפילו בקרב נכדים. בשתי הקהילות ניכר הבדל משמעותי בממדים של השתייכות יהודית בין ילדים של יהודים ונכדים של יהודים. רמת ההזדהות היהודית בקרב נכדים אמנם קיימת במושגים סטטיסטיים אך היא שולית, לעומתם בני הדור הראשון של נישואי תערובת שמיעוט גדול ומשמעותי בקרבם גדל במידה רבה כיהודים.

ההשפעה של קהילה מאורגנת חלשה בשתי הקהילות. בארצות הברית הקהילה הממוסדת הולכת ונחלשת, ורק כמחצית מהיהודים מעורבים בפעילות של קהילה ממוסדת. הזהות וההשתייכות היהודית משתקפות בתוך מעגלים אישיים, משפחתיים וחברתיים. התהליך של ירידת קרנה של היהדות הממוסדת בעיצומו וסביר להניח שכמות היהודים הקשורים לקהילה כזו או אחרת ילך ויפחת בעתיד הנראה לעין. בחבר המדינות העצמאיות התהליך הפוך: מתרחשת צמיחה חסרת תקדים בפעילות של קהילה ממוסדת. אבל גם היום היא מקיפה מיעוט של יהודים, בהערכות נדיבות לא יותר משליש הפוטנציאל. שילוב של שתי התופעות הללו יביא בקרוב לכך שמשקיף חיצוני לא יוכל להבחין בין יהודי הלכתי ואחר. למצב הזה ישנן השלכות חשובות ליישום מדיניות השבות. בקביעת הזכאות לעלייה ליהודי ארצות הברית מדינת ישראל נסמכת על מסמכי קהילה, אשר מהווים עדות למקור יהודי של המשפחה. כבר בעתיד הקרוב אפשר לצפות שכמות המסמכים הללו ואיכותם יפחתו.

לגבי יהודי ברית המועצות לשעבר, מדינת ישראל נסמכת על רישום הלאום במסמכים הסובייטיים. המצב הזה מעמיד שתי בעיות בתחום קביעת זכאות העלייה: מדיניות ההפליה הביאה לכך שרבים מהיהודים, גם במשפחות מעורבות וגם במשפחות יהודיות שלמות, ניסו והצליחו להירשם כלא יהודים, כך שרבים מאוד בקרב יהודי מדינות חמ"ע, כולל יהודים לפי ההלכה, אינם רשומים במסמכים כיהודים ולעתים קרובות כך גם ההורים שלהם. בנוסף לכך, רישום הלאום במדינות ברית המועצות לשעבר בוטל כבר לפני קרוב לעשרים שנה. מציאות זו תקשה על קביעת הזכאות לעלייה. נציגי מדינת ישראל אינם מקבלים היום מסמכי קהילה כאישורי יהדות. אבל גם כאשר נוהל זה ישתנה, רבים מהיהודים במדינות חמ"ע לא יוכלו להוכיח במידת הצורך את יהדותם.

מובן שהתהליכים הללו צריכים להילקח בחשבון בבואנו להגדיר מחדש את חוק השבות ולתכנן את מדיניות השבות העתידית. הפתרון המסתמן כעונה לאתגר טמון במתן אפשרות ההוכחה של זיקה ליהדות ליחידים על פי מבחני זהות ודפוסי השתתפות שונים, כך שיהודים הלכתיים וצאצאיהם יוכלו להוכיח את זכאותם לעלייה גם בהעדר מסמכי קהילה או מדינה מספקים.

בנוסף, מתוך עיון בתופעה של היווצרות קהילות חדשות, שאותה תיארונו בפרק הרביעי, נראה שמדינת ישראל צריכה להכיר במציאות קהילות מסוג זה כחלק מהעולם היהודי ולהכיר באופן עקרוני בזכות השבות לחבריהן. יחד עם זאת מומלץ לפתח מבחני קהילה כדי למנוע היווצרות של קהילות "אד הוק" לצרכי העלייה לישראל, כפי שקרה במידה רבה במקרה של בני הפלאשמורה. הקריטריונים הללו יאפשרו בקרה של העלייה מהמדינות הללו מצד מדינת ישראל ובחינה שלהן לאורך זמן.

מומלץ להגביל את זכות העלייה באופן אוטומטי ליהודים לפי ההלכה ולילדיהם. מחקרים מרמזים על כך שנכדים של יהודים ובני משפחותיהם נוטים במידה רבה ביותר להיות בעלי זהות לא יהודית, זהות מגובשת, דתית ואתנית. עלייתה של קבוצה זו בתוך יוצאי חמ"ע תורמת ליצירת מיעוט אתני דתי נוסף בישראל. התופעה הזאת סותרת את מטרות חוק השבות, וממילא בעלי זהות יהודית מפותחת ביניהם יוכלו להוכיח את זיקתם האישית ולעלות לארץ.

ולבסוף, ראינו שעלייתם של הלא יהודים מוסיפים לחיזוק המגמה של החלשת השפעתו של ממסד הדתי על אופייה היהודי של מדינת ישראל. הפתרונות כאן נעוצים בשינויים דרסטיים בתפקידו של הממסד. למחבר מחקר זה נראה שהזהות היהודית של המדינה יכולה להמשיך ולהתקיים גם במציאות של חולשת הממסד הרבני הממלכתי. בכל אופן, הפתרונות לא יכולים לבוא באמצעות התאמת מדיניות השבות לצרכי ממסד דתי מאובן.

פרק 7. הצעת חקיקה ומנגנון ליישומה

מבוא: חוק השבות והצעות לשינוי

נשווה את חוק השבות הקיים וכמה הצעות לשינויו המובאים בטבלה מס' 12 (נספח 1, עמ' 51). ההצעה של המכון לאסטרטגיה ציונית וההצעה של המכון הישראלי לדמוקרטיה הינן חלק מהצעות החוקה של המוסדות הללו. ההצעה של אמנת גביון-מדן היא חלק מהצעה מקיפה להסדר היחסים בין דת ומדינה בתחומי השבות, האזרחות, השבת והמעמד האישי. ההשוואה והדיון בעבודה הנוכחית אינם מתייחסים להצעות ההרחבה השונות המבקשות לכלול גם את הדור הרביעי לנישואי תערובת בזכאי העלייה ולא להצעות המבקשות להוציא את הדור השלישי, הנכדים, ממעגל זכאי העלייה הבלתי מותנית. כאמור, הדיון אינו מתייחס גם לשאלת המעמד של בני זוג ולשאלה באיזה שלב או באילו תנאים כדאי להעניק אזרחות לעולים.

ההצעות המובאות בנספח שונות אחת מרעותה, אפשר לזהות כמה הבדלים מהותיים ביניהן. למרות זאת המכנה המשותף והעקרוני בולט לעין: צמצום הזכאות האוטומטית ליהודי ובנו לעומת יהודי, בנו ונכדו בחוק השבות הקיים. מרכיב חשוב אחר המשותף לשלוש ההצעות ומפריד ביניהן לחוק השבות הינו העדר הגדרה מפורשת של מיהו היהודי בחוק. יחד עם זאת המשקל העיקרי בקביעת זכאות העלייה ניתן להגדרה ההלכתית של היהדות, לפי האם.

חוק השבות הקיים מעניק את זכות העלייה גם למי שהתגייר. החוק לא מגדיר את סוג הגיור. התנועות הלא אורתודוקסיות ניסו לקבל את ההכרה בגיור שלהן באמצעות פנייה לערכאות משפטיות. המצב המשפטי היום הוא הכרה עקרונית מצד בג"ץ בגיורים רפורמיים וקונסרבטיביים בחו"ל לצורך העלייה וכתוצאה מכך ברישום גרים לא אורתודוקסיים במרשם האוכלוסין כיהודים. ההצעות לשינוי חוק השבות פותחות למעשה פתח להכרה חוקתית של גיורים לא אורתודוקסיים כאחת הדרכים לביטוי הזיקה לעם היהודי או להצטרפות לקהילה. גם ההצעות של המכון לאסטרטגיה ציונית ושל אמנת גביון-מדן משוות את הגיור האורתודוקסי ללא אורתודוקסי בחו"ל מכיוון שרק מי שהוא בן ליהודי לפי ההלכה יכול לעלות, וכל השאר, כולל גרים, צריכים להוכיח את הזיקה ליהדות. בהצעה של המכון לדמוקרטיה מי שנתגייר יכול לעלות, שוב ללא הגדרת טיב הגיור; גם הצעה זו מאפשרת באופן עקרוני עליית גרים לא אורתודוקסיים בדרך של ראיית הגיור כהוכחת זיקה לעם היהודי. בנוסף, שלוש ההצעות מכילות אפשרות להרחבה מותנית של הזכאות במסגרת חקיקה נוספת, שנשארת כללית ובלתי מנוסחת. אתגר הניסוח בחוק של הקריטריונים להרחבת מעגל זכאי העלייה נשאר פתוח.

פרק זה, המסיים את העבודה, נענה לאתגר והוא מציע מבנה כולל של חקיקה ומנגנון יישום: חוק השבות כחלק מחוקה או כחוק יסוד עצמאי, "חוק הזיקה לעם היהודי", ועקרונות להקמת מועצת עלייה או מועצת תפוצות שתהיה ממונה על יישום החקיקה וקביעת מדיניות השבות. ההצעה היא המשך ישיר לתיאור המגמות בקרב יהודי התפוצות והיא מהווה ניסיון להתאים את מדיניות השבות העתידית למגמות הללו. כפי שעולה מתוך הפרקים הקודמים, חוק השבות הקיים אינו תואם את המציאות של יהודי העולם, ובמידה מסוימת הוא פועל כגורם מנתק בין חלק מיהודי העולם ויהודי ישראל מחד גיסא, וכגורם מבולל בישראל מאידך גיסא. הצעה המדינית הנוכחית שואפת לתקן את הפגמים הללו. היא מנוסחת כך שלחוק השבות תהיה השפעה מכלילה, מעצבת את זהות יהודי התפוצות ומחזקת את זיקתם ליהדות ולישראל. יחד עם זאת, ההצעה, בדומה לשלוש ההצעות המובאות כאן, משמרת את ההגדרה היסודית של היהדות

בהתאם להלכה המסורתית כדי לשמור על רצף היסטורי יהודי ולשמר את המצב הקיים שבו ההגדרה ההלכתית מהווה יסוד להסכמה רחבה בתוך החברה הישראלית היהודית.

ההצעה⁸⁷

חוק היסוד : חוק השבות

כל בן לעם היהודי זכאי לעלות ארצה ובלבד שלא יהיה בן לעם היהודי הרואה את עצמו כבן דת אחרת. בחוק זה בן לעם היהודי הוא :

1. בן לאב או לאם יהודיה על פי ההלכה.
2. אדם בעל זיקה לעם היהודי, כפי שייקבע בחוק.

חוק הזיקה לעם היהודי

אדם מוכר כבעל זיקה לעם היהודי כאשר מתמלא בו אחד מאלה :

1. חבר פעיל בקהילה יהודית. קהילה יהודית בחוק זה היא קהילה מוכרת בהיסטוריה היהודית ושחבריה מחנכים את ילדיהם חינוך יהודי, או קהילה שרוב חבריה מחנכים את ילדיהם חינוך יהודי מזה שנות דור.
2. הוא בעל זהות יהודית שניתנת לזיהוי בהתאם לדפוסי היהדות⁸⁸ המוכרים והאופייניים לחברה שבה הוא חי, זהות המבוססת על יסודות היהדות המסורתיים והקשורה לתרבות היהודית.

ביצוע החוק

הגוף הממונה על גיבוש קריטריונים לבחינת הזיקה לעם היהודי וקביעת מדיניות השבות תהיה מועצת העלייה שתוקם במשרד ראש הממשלה.

הסברים לחוק השבות

ההצעה משלבת בין ההצעה של המכון הישראלי לדמוקרטיה וההצעה של אמנת גביזון-מדן. הניסוח הזה עדיף מכמה סיבות. ראשית, כמו כל הנוסחים המובאים כאן, הוא משמר את היסוד ההלכתי המסורתי של הגדרת היהדות : בן לעם יהודי הוא מי שאחד מהוריו יהודי לפי ההלכה. הניסוח גם לא מכיר בהמשכיות השושלת היהודית לפי האב עד אין סוף. הנכד ליהודיה, שאמו איננה יהודיה, כבר לא ייחשב כבן לעם היהודי באופן אוטומטי. עליו יהיה להוכיח את הזיקה לעם ישראל, ועל ההורה, אם ירצה בהכרה בבנו כיהודי יהיה מוטל לגדל אותו באופן מובהק ומובחן כיהודי (כפי שיפורט בהמשך, בהתאם לקריטריונים שייקבעו בחוק).

הניסוח "בלבד שלא יהיה בן לעם היהודי הרואה את עצמו כבן לדת אחרת" : הדגש בניסוח הזה מושם על זהותו, תודעתו ואורח חייו של האדם ולא רק להגדרה פורמאלית של השתייכות דתית. ניסוח זה תואם יותר את המסורת היהודית ואת המציאות בת ימינו שמאפשרת לילדים של יהודים אשר המירו את דתם לחזור ליהדותם ולעלות לארץ. אם צאצא ליהודי כזה

⁸⁷ ההצעה הזאת היא בבחינת הצעה ראשונית, הזמנה לדיון; היא כמובן פתוחה לשינויים ולחידוד של ניסוחים, במיוחד מאחר שהמחבר אינו משפטן. עיקר מטרת הצעה זו היא קריאת כיוון לחקיקה וליישומה בתחום העלייה.

⁸⁸ המושג דפוס" בפני עצמו מתייחס להתנהגות קבועה וחוזרת על עצמה, כלומר לא מקרית, חד פעמית, אלא נמשכת לאורך זמן, אבל אפשר לנסח גם כך: "דפוסי יהדות יציבים".

מעולם לא ראה את עצמו כבן לדת אחרת, או הפסיק לראות את עצמו כך ואינו מקיים את אורחות הדת הזרה, הוא יכול לעלות ארצה. ניסוח זה מאפשר לפתור את הסתירה בין חוק השבות וההלכה היהודית, שלפיה פועלות קהילות רבות, כפי שמתואר בפרק 4. השיבה ליהדות מקבלת הכרה מצד החוק הישראלי בניגוד לחוק השבות הקיים היום. שינוי זה יפתור עקרונית את הסתירה במצב היהודים וצאצאי היהודים במזרח אירופה ובמקומות אחרים.⁸⁹ מצד שני, ניסוח זה ממלאה את החסר בחוק השבות הקיים, שלפיו רק יהודי שהמיר את דתו לא יכול לעלות לישראל. בנים ונכדים של יהודים יכולים להיות, אפילו במוצהר, בני דת אחרת. הניסוח כאן שולל את זכות העלייה מכל בן לעם היהודי ללא הבדל בין יהודים לפי הלכה, צאצאי יהודים וכל מי שמנסה להוכיח את הזיקה לעם היהודי.⁹⁰

בניסוח הסעיף השני של חוק היסוד משולבת הצעה של המכון הישראלי לדמוקרטיה. הניסוח "אדם בעל זיקה מוכחת לעם היהודי" עדיפה על ניסוחים כגון "מי שהצטרף לקהילה יהודית והוא בעל זיקה מוכחת" מכמה סיבות. ראשית, כפי שראינו, אחת המגמות המרכזיות בתפוצות היא קיומה של זהות יהודית במנותק מקהילה מאורגנת כלשהי בקרב יהודים לפי ההלכה וצאצאיהם. מבחן בלעדי של הצטרפות לקהילה ישלול מרבים בעלי זהות יהודית את האפשרות של הוכחת זיקה יהודית ואת העלייה. בנוסף, ניסוחים בלשון עבר כגון: "מי שהצטרף לעם היהודי" או "הצטרף לקהילה" מרמזים על רחוקים שבאו, כגון גרים, כאשר בפועל בהרבה מקרים מדובר גם ביהודים לפי ההלכה מדורי דורות שיצטרפו להוכיח את שייכותם לעם ישראל.

הניסוח: "מי שמנהל אורח חיים יהודי" מכון, ולו ברמה אסוציאטיבית גרידא, לעבר המבחן הפולחני-טקסי של הקיום היהודי המסורתי. אחרת, הפירוש הרחב של אורח חיים יהודי יטשטש את אותו מובן מסורתי. בהתחשב במכלול ההסתייגויות הללו הניסוח "בעל זיקה מוכחת לעם ישראל ולמורשתו" מצטייר כמכליל במידה נכונה ותואם את התהליכים השונים בקרב יהודי התפוצות.

הסברים לחוק הזיקה לעם יהודי

נעבור עתה לפתרון הבעיה של קביעת קריטריונים להוכחת הזיקה לעם ישראל ולמורשתו כדי לעלות לארץ. החוק הזה נפרד מחוק השבות שהוצע כחוק יסוד. ההפרדה מוצדקת מפני שחוק השבות נועד להיות חוק היסוד ושינוי שלו אמור להיות קשה. רצוי שחוק הזיקה יהיה נגיש יותר לשינויים. נראה שגם ניסוחו הארוך והפרטני במידה רבה מצדיק את הפרדתו מחוק היסוד.

המטרה והאתגר כאן כפולים. צריך לנסח קריטריונים המאפשרים הוכחת זיקה בהתאם לדפוסי השתתפות וזהות יהודית מגוונים. יחד עם זאת, הניסוח צריך לספק לנציגי המדינה אפשרות של ריסון ובקרה. לכן הניסוח לא יכול להיות כללי מאוד, הוא חייב להיות מפורט ומגוון, מכיוון שפירוט וגיוון מאפשרים הרחבה

⁸⁹ הניסוח של המכון לאסטרטגיה ציונית: "בן יהודי לפי ההלכה רשאי לעלות לארץ". בניסוח "לפי ההלכה" כלולים כבר מי שהתגייר ומי שאינו בן דת אחרת. גם כאן בשונה מחוק השבות הקיים מושם דגש על קריטריון הלכתי בקביעה מי אינו בן דת אחרת, קביעה שמעניקה מעמד לטקסי השבה ליהדות, או לקביעה של סמכות הלכתית מקומית בדבר מוצאו היהודי של האדם, וזאת בניגוד לחוק הקיים שעל פיו הקביעה "אינו בן דת אחרת" אמנם יונקת מתוך ההלכה, אבל מאחר שנוסחה באופן כזה בחוק היא מקבלת פירוש מתוקף החוק האזרחי וההשתייכות לדת נקבעת לפי מבחן פורמאלי חיצוני. בכל זאת, ניסוח ספציפי יותר של הצעת גביון-מדן בצורה ברורה ומפורטת יותר שם את הדגש על מבט פנימי של האדם כנקודת התייחסות בקביעת השתייכותו הדתית ולכן יכולה להיות השפעה על ההחלטות ודיונים, גם משפטיים, בנושא זה.

⁹⁰ השאלה המעשית נשארת בלתי פתורה – איך למנוע עלייה והתאזרחות של בן דת אחרת שאינו מצהיר על כך במפורש בזמן העלייה. האם אפשר, עקרונית ומעשית, לשלול את האזרחות מיהודים עולים שמשתייכים לכנסיות נוצריות בישראל אחרי העלייה?

ובקרה בו זמנית. מצד שני, במציאות משתנה ומגוונת לא רצוי לקבוע במדויק כל פרט וצורה של מבחני זיקה ברמה החוקתית. פירוט רב ומספר גדול של קריטריונים בחוק פותחים גם אפשרויות רבות (רבות מדי) לפרשנויות סותרות ולמחלוקות בלתי נמנעות בקביעת גבולות בקרב כוחות פוליטיים ובזירה הציבורית בישראל.

המטרה היא, אפוא, למצוא איזון בין קיבוע ופירוט לגיוון וגמישות. הפתרון, במידה רבה, נעוץ בחלוקה הנכונה בין חקיקה לקביעת המנגנון ויישומה.

הניסוח של חוק השבות מכוון אותנו, כאמור, לעבר קביעת מבחני זיקה לעם היהודי על בסיס אינדיבידואלי וקהילתי גם יחד, בעיקר מפני שאינו מצמצם את מבחני הזיקה לחברות בקהילה מוכרת על ידי ישראל. לכן מבחני הזיקה מפוצלים לשני מסלולים: אישי וקהילתי. נתמקד תחילה בקהילה:

קהילה יהודית בחוק זה היא קהילה מוכרת בהיסטוריה היהודית שחבריה מחנכים את ילדיהם חינוך יהודי או קהילה שרוב חבריה מחנכים את ילדיהם חינוך יהודי מזה שנות דור.

לפי ניסוח זה מבחן הזיקה הוא אישור חברות בקהילה יהודית מוכרת על ידי מדינת ישראל. אדם אשר מציג אישור זה מטעם הקהילה פטור ממבחנים נוספים. הכוח לקבוע את יהדותו של אדם לצורך העלייה ניתן בידי הקהילה והיא אוטונומית ונפרדת ממדינת ישראל במובן זה. במסלול זה המאמץ לאפיין את השתייכותו היהודית מתרכז באפיון ובבקרה של הקהילה.

הצבת קריטריון של קהילה מוכרת בהיסטוריה היהודית מקפלת בתוכה את ההכרה העקרונית והממוסדת בגיורי זרמים לא אורתודוקסיים. היום קיימת החלטת בג"ץ שמכירה בגיור של קהילה קיימת לא אורתודוקסית לצורך העלייה, אבל הנהלים ליישום החוק אינם קיימים. הניסוח בהצעה זו אינו מבדיל בין הוכחת מוצא יהודי על פי מסמכי קהילה, גיור לתוכה או השתייכות לקהילה ללא שניהם (אפשרות לא נדירה היום, ולא רק בארצות הברית). יחד עם זאת הוספת קריטריון של חינוך יהודי מונע הפיכת קהילות היסטוריות למסגרות פורמאליות לא פעילות מעבר להנפקת אישורי עלייה. בחירה בחינוך יהודי כמאפיין מרכזי של הקהילה מוסברת בכך שללא חינוך יהודי כלשהו, לקהילה אין המשך והיא אינה יכולה להתקיים לאורך זמן. בנוסף, במסורת היהודית האירועים המשמעותיים קשורים במידה כזו או אחרת לחינוך. הכוונה בניסוח הזה לא לחינוך פורמאלי גרידא, אלא גם לצורות שונות של חינוך יהודי בלתי פורמאלי. הקריטריון הזה מבקר באותה מידה קהילות אורתודוקסיות או ליברליות שונות. בשלב זה המושג חינוך יהודי ומידת נוכחותו לא מוגדרת, זאת תהיה אחת המטרות החשובות של מועצת העלייה. הכוונה לשמור על גישה פלורליסטית. בנוסף, הקריטריון של קהילה היסטורית מאפשר למנוע היווצרות קהילות חדשות משום מקום שיהיו בחלקן קהילות "אד-הוק" לשם מתן הכשר לעלייה של בני המקום או של אנשים שהתקבצו לקהילה רק למטרת העלייה ושדפוסי ההשתייכות היהודית הם בשבילם אמצעי לזכות בהכשר העלייה. על יסוד טענה זו (שהקהילה אינה מוכרת במסורת היהודית), סירבה בזמנו מדינת ישראל להכיר בקבוצת "העברים מדימונה" כזכאים לפי חוק השבות למרות טענתם שלפי מסורתם הם צאצאי יהודים⁹¹.

הניסוח "או קהילה שרוב חבריה מחנכים את ילדיהם חינוך יהודי מזה שנות דור" מאפשר לתת הכרה לקהילות מסוג אחר שמתעקשות לגבי הקשר שלהן למסורת היהודית ושמקימות אורח חיים יהודי זמן ממושך, כגון קהילות בני מנשה, צאצאי מתנצרים בפולין או קהילות אחרות. הניסוח הנוגע לקהילות לא היסטוריות מחמיר כאן הרבה יותר בהשוואה לקהילה היסטורית, מפני שלחברים בקהילה חדשה אין

⁹¹ קורנילדי (2001: 92).

שום אפשרות, ולעתים אפילו רמז, להצביע על שורשים יהודיים, וההשתייכות היהודית יכולה לבוא לידי ביטוי רק בחינוך היהודי של ילדיהם.

המסלול הראשון של הוכחת זיקה לעם היהודי באמצעות השתייכות לקהילה, ממשיך למעשה ומקבע את קביעת הזכאות לעלייה על פי מסמכי קהילה יהודית (דתית) השייכת לאחד הזרמים היהודיים ההיסטוריים, כפי שמתקיים היום לגבי יהודי ארצות הברית. הוא מרחיב את האפשרות הזאת גם ליהודי ברית המועצות לשעבר (אפשרות שאינה נורמטיבית היום) ובעתיד על קהילות חדשות שימשיכו להתקיים לאורך זמן.

ניסוח של חוק הזיקה פותח את מסלול העלייה על בסיס אינדיבידואלי.

אדם מוכר כבעל זיקה לעם היהודי הוא בעל זהות יהודית שניתנת לזיהוי בהתאם לדפוסי היהדות⁹² המוכרים והאופייניים לחברה שבה הוא חי, זהות המבוססת על יסודות היהדות המסורתיים והקשורה לתרבות היהודית.

מניסוח הסעיף הזה בחוק ברור, שלרוב זיהוי הזיקה יהיה מבוסס על פעילות יהודית משותפת ומאורגנת במידה רבה. אם כן, השאלה המתבקשת היא לשם מה התוספת הארוכה והמפותלת הזאת? האם לא כדאי להסתפק בהגדרת הקהילה? התשובה היא כפולה. ראשית, המציאות של חיי יהודים, כפי שטענו לא פעם לאורך העבודה, היא מגוונת ומשתנה. מוקד התפתחות הזהות היהודית יכול להתקיים בתוך הקשר משפחתי עם זיקה מעטה לקהילה, בדומה למגמה הרווחת בקרב יהודי ארצות הברית, כפי שתיארנו בפרק 3. יכול להתקיים מצב שבו יהודי משתייך לקהילה, ולו קהילה היסטורית, אבל חלשה, אינה מקיימת פעילות וחינוך יהודי ניכר ואינה מוכרת על ידי ישראל. במצב כזה ובהעדר מסמכי קהילה או מדינה המאשרים את שורשיו היהודיים במידה מספקת, יהודי יכול להוכיח את זיקתו לעם היהודי בהתאם למבחנים אישיים שתקבע מועצת העלייה. בנוסף, חברים בקהילות חדשות יוכלו להוכיח את זיקתם לעם היהודי ולעלות עוד לפני שהקהילה תקבל הכרה, בתנאי שהם מקיימים דפוסי השתייכות יהודית קבועים. במובן זה הקהילה הלא מוכרת לסוגיה תספק תשתית לגילוי הזהות היהודית אבל לא תהפוך למכשיר עלייה אוטומטי ו"עיוור".

הביטויים כגון "בעל זהות יהודית שניתנת לזיהוי בהתאם לדפוסי יהדות מוכרים ואופייניים לחברה שבה הוא חי", "דפוסי יהדות מסורתיים" הינם ביטויים מורכבים, מעורפלים במידה רבה, פתוחים לפרשנויות סותרות. ברור שהם לא פותרים את הבעיה של ניסוח קריטריונים ודורשים המשך ניסוח ופירוט התנאים. השאלה, אם כן, האם לא הפרזנו בפירוט החקיקה והאם לא כדי לצמצם את הניסוחים? למשל, אורך הזמן והאינטנסיביות של השתתפות יהודית שייחשבו כמספיקים להוכחת הזיקה לעם היהודי לא ברורים מהניסוחים הללו. האם השתתפות בחגים יהודיים מספיקה? בכולם או ברובם? במשך שנה אחת, חמש שנים או במשך עשר שנים? האם עניין לימודי ואקדמי ממושך ביהדות הוא גילוי של זהות יהודית? הבחירה בניסוח שלא מגדיר במפורש את פרק הזמן והאינטנסיביות של ההשתתפות היהודית מבטאת את הנזילות המהירה של חיי היהודים. למשל, היהודים במרחבים הפוסט-סובייטיים חופשיים להשתתף בחיים יהודיים, ביטויים של זהות יהודית ממוסדת אינם מסוכנים ואפילו בעלי רווחים חומריים ורוחניים במקרים רבים. ההתפתחות של חיי קהילה, פעילות מגוונת של ארגונים שונים, מסגרות לימודים וכדומה מאפשרים חיים יהודיים אינטנסיביים יחסית ולא רק בערים מרכזיות. בסביבה כזו טבעי שהקריטריונים יתאימו לדפוסים אינטנסיביים של השתתפות אשר נובעים מהאפשרויות הקיימות והנורמה המתפתחת כתוצאה מכך. אבל אפשרי שבמשך זמן קצר יחסית התנאים ישתנו שוב לרעה. צמצום

⁹² המושג דפוס בפני עצמו מתייחס להתנהגות קבועה וחוזרת על עצמה, כלומר לא מקרית, חד פעמית, אלא נמשכת לאורך זמן, אבל ניתן גם לנסח גם כך: "דפוסי יהדות יציבים".

החופש וממדי הדמוקרטיה בשמונה השנים האחרונות הוא תהליך מוכר וידוע, כמו גם התפשטות השקפת עולם לאומנית נעדרת סובלנות לתרבויות זרות. בתנאים הללו ובמצב של משבר כלכלי עמוק וממושך ייתכן שחוסר הסובלנות כלפי פעילות ארגונים יהודיים תגדל ותקבל ביטוי שלטוני, ולו מקומי, כך שהחיים היהודיים יהפכו ליותר מסוכנים ופחות מפותחים לתקופה ארוכה. אזי הקריטריון אשר ייקבע בתקופה אחת כמשקף אפשרויות של חיים יהפוך מהר למחמיר מדי וחוסם. קשה עד בלתי אפשרי לצפות את העתיד, אבל באמצעות תסריט לא בלתי סביר זה אני רוצה להדגים בעייתיות בקביעת קריטריונים כמותיים קבועים בחקיקה.

התשובה לסדרת השאלות שהבאתי אינה יכולה לבוא במסגרת חקיקה. המציאות הדינאמית מבקשת פתרון שיהיה גמיש, לפחות בחלקו. הניסוח המפורט מעצב את האפשרות של גמישות בקביעת קריטריונים, יחד עם זה הוא מגביל וקושר את הגדרת דפוסי ההשתתפות המוכרים לדפוסים נורמטיביים בחברה יהודית ספציפית וקשורים לתרבות יהודית. עיקר העבודה בקביעת הקריטריונים צריכה להיעשות במסגרת מנגנון יישום. הפרק האחרון בעבודה זו מוקדש, אפוא, להצעה של מנגנון כזה.

לסיכום: הצעת חוק השבות וחוק הזיקה לעם היהודי מפתחת שלושה מסלולי עלייה. ראשון, הממשיך באופן עקרוני את המצב הקיים, מאפשר ליהודי להוכיח את זכות העלייה על סמך מסמכי מדינה או קהילה המאשרים את מוצאו היהודי. מסלול שני מאפשר ליהודים אשר אינם יכולים להוכיח את זכות העלייה על סמך מסמכים, יכולת להוכיח את הזיקה לעם היהודי ואת זכות העלייה על סמך חברות בקהילה מוכרת בישראל. קהילה מוכרת מוגדרת באופן שיהודים המשתייכים לקהילות פעילות, אורתודוקסיות וליברליות שונות, יוכלו לעלות בהתאם למסלול זה. במציאות של היום מסלול זה מהווה הכרה באופן עקרוני ומעשי בגיורים לא אורתודוקסיים לצורך העלייה. בנוסף, מסלול זה יאפשר, עם הזמן, לקהילות חדשות, כגון צאצאי מתנצרים ממזרח אירופה, בני מנשה ואחרים לקבל הכרה. המסלול השלישי מאפשר לעלות על בסיס אינדיבידואלי, בהתאם למבחנים שייקבעו. הוא מאפשר לנסות ולהוכיח את הזיקה לעם היהודי למי שאינו יכול להוכיח את מוצאו היהודי על סמך מסמכים והוא חבר בקהילות לא מוכרות, כלומר קהילות חדשות שעוד לא זכו להכרה, שוב, כגון בני מנשה, הסובוטניקים ואחרים. המסלול הזה מאפשר לקבל הזדמנות גם לחברים בקהילות היסטוריות חלשות, קהילות חלשות והתאגדויות שונות שאינן מקיימות חינוך יהודי ופעילות יהודית ניכרים, כגון קהילות רבות בחבר המדינות ובמקומות רבים אחרים על פני הגלובוס. הקריטריונים להוכחת זיקה יהודית מנוסחים כך שהם מנוטים את מבחני הזיקה לעבר דפוסים המושתתים על התרבות היהודית המסורתית. הניסוח מאפשר קביעה של קריטריונים גמישים ומשתנים מקהילה לקהילה ועל ציר הזמן. על ניסוח קריטריונים פרטניים תהיה מופקדת מועצת העלייה – הגוף המקצועי.

מועצת העלייה

מוצע כאן להקים מועצת עלייה – גוף שיהיה בסמכותו לקבוע קריטריונים לקביעת הזכאות ולשמש גוף העוסק בניהול מדיניות הממשלה והרגולציה בתחום העלייה. ההצעה הזאת דומה במידה רבה להצעת גביזון-מדן: "השר הממונה, באישור הממשלה, יקבע קנה מידה לקביעה של דרכי הצטרפות... ועדה מטעם השר הממונה באישור הממשלה תקבע את פרטי העקרונות ואת יישומם על-פי קנה המידה הנ"ל בכל קהילה על-פי נתונה שלה".⁹³ ברוח דומה, בנייר עמדה של המכון הישראלי לדמוקרטיה מוצע להקים ועדת חריגים שתבחן אפשרות עלייה של נכדים של יהודים בהתאם למידת ההטמעה של הזהות היהודית אצלם.⁹⁴

ההצעות הללו מבטאות את ההכרה שבכל ניסוח של החקיקה גבולות ההכללה יהיו גמישים וראויים למשא ומתן. ההצעה שלי היא פיתוח של כיוון המחשבה של שני המסמכים הללו. מועצת העלייה, כגוף קבוע וממוסד יותר, הוא בעל שני יתרונות בולטים על פני ועדות. כפי שראינו, המציאות הנוצרת והמשתנה במהירות של חיי קהילות ויחידים יהודים דורשת אופי גמיש של קריטריונים – שלא רק שונים מקהילה לקהילה, אלא גם על ציר הזמן. לכן הגוף שעוסק בגיבוש קריטריונים צריך גם לעקוב אחרי שינויים במציאות החיים היהודיים בעולם⁹⁵ ולעדכן את הקריטריונים במידת הצורך, כלומר המציאות דורשת הקמת גוף קובע.

בנוסף, היום קיימים כמה גופים שעוסקים בקשר בין ישראל והתפוצות ובעלייה בפועל ומספרם הולך וגדל. ב-2005, בנוסף לסוכנות, הכירה הממשלה בפעילות ארגונים עצמאיים כגון "נפש בנפש" העוסק בעלייה מארצות דוברות אנגלית ובארגון עמ"י העוסק בעלייה מצרפת, והעניקה להם תמיכות כספיות.⁹⁶ בקרב יהודים שמוצאם מברית המועצות לשעבר פועל ארגון ותיק השייך למשרד ראש הממשלה בשם "לשכת הקשר". בין השאר הוא אחראי על בדיקת זכאות לעלייה ועל הנפקת אישורי עלייה. נוסף על הארגונים העוסקים בעלייה, מקום חשוב בניהול הקשר בין ישראל והתפוצות שייך היום למשרד הפנים, שכן הוא הגוף שמנפיק אישורי עלייה בהתאם לחוק. ועדה מיוחדת, משותפת למשרד הפנים ולמערך הגיור במשרד ראש הממשלה (ועדת חריגים), מאפשרת תהליך גיור במדינת ישראל וכפועל יוצא מכך עלייה והתאזרחות בישראל למי שאינו אזרח. גם היא נמצאת בכפיפות לשר הפנים והיא מנוהלת בידי יועצים משפטיים של משרד הפנים אשר אינם מכירים את המציאות של החיים היהודיים במדינות שונות. ההכרה בגיורים האורתודוקסיים שנעשו בחו"ל לצורך העלייה גם היא מוטלת על משרד הפנים, בהתאם לרשימה של בתי הדין המוכרים שאותה מגבשת הרבנות הראשית. מדיניות ההכרה בגיורים רפורמיים וקונסרבטיביים בעקבות החלטת בג"ץ אינה מגובשת עדיין.

כמה החלטות ממשלה התקבלו בשנים האחרונות בנוגע לעלייה, או יותר מדויק: בנוגע להגעה לארץ ולתהליך ההתאזרחות של קבוצות שונות הטוענות לזיקה לעם היהודי כגון בני הפלאשמורה, הסובוטניקים, "בני מנשה", ובעבר "העברים מדימונה". כלומר, מדיניות העלייה המעשית, מכוח השבות או מכוח זיקה לישראל, מתנהלת בצורה רב-ערוצית והחלטות מתקבלות לעתים אחרי התרחשויות, כפי שראינו במקרה של בני הפלאשמורה. מציאות ממשלתית זו דורשת הסדרה, אינטגרציה ורגולציה משני טעמים: המציאות היהודית המגוונת והמשתנה בתפוצות מחד גיסא, והצורך בהסדרה וברגולציה של

⁹³ <http://www.gavison-medan.org.il/civility/?did=205>

⁹⁴ שלג (2004: 56).

⁹⁵ החל משנת 2005 מוגשת לממשלה הערכה שנתיית של מצב העם היהודי על ידי המכון לתכנון מדיניות העם היהודי.

⁹⁶ http://www.nbn.org.il/media/media_kit/Cab_decision05_lw.pdf

מדיניות העלייה מאידך גיסא. דרוש גוף קבוע אשר יעסוק באופן שוטף בהתוויית מדיניות העלייה ובביצועה (או פיקוח על הביצוע).

בשלב זה לא נקבע בתוך איזו מסגרת תתקיים מועצת העלייה. הדעת נותנת שמקומה הטבעי הוא במשרד ראש הממשלה, בדומה לגופים מקבילים שנועדו להיות גורם אינטגרטיבי ולהמליץ על מדיניות כוללת בתחום מסוים, כמו למשל המועצה לביטחון לאומי.

התפקיד העיקרי של מועצת העלייה צריך להיות ניהול העלייה בהתאם לחוק השבות ולחוק הזיקה לעם היהודי (לפי ההצעה של נייר עמדה זה). עיקר הפעילות תתמקד בהליך הכרה בקהילות יהודיות ובקביעת קריטריונים להוכחת זיקה לעם היהודי על פי מבחנים אישיים. מובן שהקמה של המועצה ותפקודה צריכות להיות מעוגנות בחוק.

ניסוח החוק מנווט את הפעילות של המועצה לעבר דיון על אודות ההיסטוריה, השורשים והקיום העכשווי של קהילות שונות. מוקד נוסף יהיה דיון על אודות זהות יהודית המושתתת על דפוסים מסורתיים כגון חגים יהודיים, טקסי מעגל החיים, וטקסטים ותכנים יהודיים שהתפתחו לאורך הדורות. הניסוח של החוק מעמיד את הנורמה של חיים יהודיים (חלקיים או מלאים) כבסיס למבחן, מגביל את החופש להרחבה ולהגמשה לעבר קצוות ודפוסים מומצאים, שוליים וקיצוניים כטענה לגיטימית ליהדות, והוא גם משמש גורם מחזק של נורמה ודפוס קיים. החוק מנחה את המועצה לגבש קריטריונים לבחינת הזיקה בהתאם לכל קהילה וקהילה. המועצה תעקוב אחרי מציאות החיים היהודיים בעולם ובמידת הצורך ובזמן אמת תשנה את הקריטריונים בהתחשב באינטרסים של המדינה ובטובת קהילות התפוצות.

המועצה לא אמורה להפוך לגוף ביורוקרטי כבד. היא תעסוק, כאמור, בקביעת מבחנים וקריטריונים אשר יגובשו על סמך היכרות עם המציאות בקהילות. נובע מכך שאנשי המועצה המגבשים את הקריטריונים יהיו מומחים, אנשים שחוקרים את התחום של חינוך יהודי בתפוצות, חברה יהודית, תרבות והיסטוריה יהודית; אנשים שמכירים את הקהילות של יהודי העולם. הקריטריונים יגובשו על סמך מחקרים שמתקיימים בקהילות היהודיות או שייערכו במיוחד לצורך עבודת המועצה. המנגנון של המועצה לא יהיה מנגנון מחקרי קבוע. המועצה תשתמש בעבודה של גופים קיימים המתמחים בתחום. יצוין, שהקריטריונים ואופי הבחינה ייקבעו בשיתוף עם מובילי הקהילות ואנשי רוח ותרבות יהודיים בולטים ששייכים לקהילה מקומית ספציפית. אבל מכיוון שזהו גוף של ממשלת ישראל, מקבלי ההחלטה בתוך המועצה יהיו נציגים של מדינת ישראל, קרי המומחים הישראלים בתחום התפוצות.

מטבע הדברים, המומחים, אנשים שעוסקים בתחום, החוקרים והמעורבים בחיים היהודיים בתפוצות ובקשר שבין ישראל ליהודי העולם, מקדישים את חייהם לעניין וללבם נתון לחיזוק הקשרים בין יהודי העולם וישראל. סדר העדיפויות שלהם, נטייתם ופעילותם ישקפו את הכוונה ואת רוח החוק המבטא את היותה של ישראל בית לאומי לעם היהודי. כך, פעילותה של המועצה המורכבת מאנשי התחום תשמור ותחזק את העלייה בעדיפות גבוהה בסדר יומה של מדינת ישראל.

נספח 1. טבלת ההשוואות בין גרסאות של חוק השבות.

גרסה של חוק השבות	חוק השבות הקיים	הצעת המכון לאסטרטגיה ציונית	הצעת גביזון-מדן	ההצעה של המכון הישראלי לדמוקרטיה
מקור הזכות				
ניסוח זכאות לעלייה מכוח שבות	כל יהודי זכאי לעלות ארצה. זכות השבות מוקנית לבן ולנכד של יהודי ולבן זוג של יהודי, ילדו ונכדו. יהודי הוא מי שאמו יהודיה או נתגייר ואינו בן דת אחרת.	אלה יהיו זכאי שבות לישראל: 1. בן למי שהוא יהודי על פי הלכה.	כל בן לעם היהודי זכאי לעלות ארצה, ובלבד שלא יהיה אדם בן לעם היהודי אם הוא רואה עצמו כבן דת אחרת. בחוק יסוד זה, "בן לעם היהודי", הוא בן לאב או לאם יהודיים על-פי ההלכה, או	זכאי לעלות לישראל 1. בן לאב או לאם יהודיים על פי ההלכה, ובלבד שלא המיר דתו מרצון. 2. מי שנתגייר. 3. בני זוג וילדים.
ניסוח זכאות לעלייה לפי חוקים אחרים		2. מי שהצטרף לקהילה יהודית והוא בעל זיקה מוכחת לעם היהודי ולמורשתו, כפי שייקבע בחוק. בני הזוג של עולה וילדיו זכאים להתיישב במדינה כפי שייקבע בחוק	מי שהצטרף לעם היהודי, ואשר מתקיים בו אחד מאלה: א. הוא מקיים אורח חיים יהודי. ב. הוא נרדף בשל יהדותו. השר הממונה, באישור הממשלה, יקבע קני מידה לקביעה של דרכי הצטרפות	אדם בעל זיקה מוכחת לעם היהודי, כפי שייקבע בחוק.
מי זכאי לעלות מכוח השבות באופן אוטומטי?	יהודי, בנו, נכדו ובני זוגם	יהודי ובנו	יהודי ובנו	יהודי ובנו, בני זוגם וילדיהם

ביבליוגרפיה

אלמוג, עוז (תשס"ד) **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית**, חיפה: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.

ברקת, עמירם (2006) **ראשוני העולים מבני מנשה יגיעו בשבוע הבא מהודו**, הארץ. 15.11.2006.

דימרסקי - ציגלמן, לודמילה (2002), **יהודי ברית המועצות במעבר**, 20-21.

הכהן, דבורה (1998) **חוק השבות – משמעויות והשלכות. הציונות 21**, 289-319.

הורוביץ, תמר (1996) **בין שלוש תרבויות פוליטיות: עולים מברית המועצות לשעבר במעבר לישראל**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מכון דיווידס ליחסים בינלאומיים.

חנין, זאב וצ'רנין, ועלוול (2007) **זהות, התבוללות ותחיה: תהליכים אתנו-חברתיים בקרב האוכלוסייה היהודית בברית המועצות לשעבר**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, מרכז רפפורט.

וייס, יפעת (2001) **הגולם ויוצרו, או איך הפך חוק השבות את מדינת ישראל למדינה מולטי-אתנית**. **תיאוריה וביקורת 19**, 45-70.

כהן, אשר (2007). **יהודים לא יהודים. זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי**. ירושלים: כתר.

ליסיצה, סברנה ופרס, יוחנן (2001) **אחדות ופערים בחברה הישראלית**. דוח ראשוני: מהגרים מברה"מ לשעבר וותיקים בישראל. **סוציולוגיה ישראלית 1** (3), 7-330.

לוי, ברוך (2008) **החיפוש הסיזיפי אחרי העצמי הפנימי: אסטרטגיות דיסקורסיביות בהמרת דת של מהגרים בישראל**, עבודת גמר לתואר מ"א, האוניברסיטה העברית בירושלים.

לשם, אליעזר (2002) **סקר פרויקט "הזהות היהודית" שלב א' בחמ"ע**. ירושלים, הסוכנות היהודית.

לרמן, ערן ורטיג, אדוארד (2004) שתי כנפיים לאחד, **ארץ אחרת**, 23.

מבקר המדינה (2008) **חוות דעת**. **יישום החלטות הממשלה באשר לעליית בני הפלשמורה**, ירושלים.

פישר, נתנאל (2007) **גיור בשירות המדינה**. עבודת גמר לתואר מ"א, האוניברסיטה העברית בירושלים.

עילם, יגאל (2000) **יהדות כסטאטוס קוו**. פולמוס מיהו יהודי 1958 כהארה על יחסי דתיים וחילוניים **במדינת ישראל**. תל-אביב : עם עובד.

צירנין, ועלוול (2007) **הסובוטניקים**. רמת גן : אוניברסיטת בר-אילן, מרכז רפפורט.

קורנאלדי, מיכאל (2001) **חידת הזהות היהודית**. תל-אביב : נבו.

קימרלינג, ברוך (1998) הישראלים החדשים : ריבוי תרבויות ללא רב תרבויות, **אלפיים 16**, 264-308.

כציס, ליאוניד (2004) אוטופיה רוסית-יהודית חדשה לא תיווצר. **ארץ אחרת**, 23.

קרומר, גירלד (2006) **"הדילמה המהותית"**. **אופני התגובה של יהודי ארה"ב לנישואין מעורבים**. רמת גן : אוניברסיטת בר אילן, מרכז רפפורט.

שגיא, אבי (2002) **ביקורת שיח הזהות היהודית**. רמת גן : אוניברסיטת בר-אילן, מרכז רפפורט.

שומסקי, דמיטרי (2001) האתניות של הישראלים הרוסים. **תיאוריה וביקורת** 19, 17-40.

שלג, יאיר (2004) **יהודים שלא כהלכה: על סוגיית העולים הלא יהודיים בישראל**. נייר עמדה 51. ירושלים : המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Al-Haj, Majid and Leshem, Eli (2000). *Immigrants from the Former Soviet Union in Israel: Ten years later* (A research report). Haifa: University of Haifa. The Center for Multiculturalism and Educational Research

Altshuler, Mordechai (1987) *Soviet Jewry since the Second World War: Population and Social Structure*. Greenwood press: NY

Brubaker, Rogers (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the Nation Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cohen, Steven M. and Eisen, Arnold M. (2000). *The Jew Within: Self, Family and Community in America*. Indiana UP.

Gitelman, Zvi (1995). *Immigration and Identity: The Resettlement and Impact of Soviet Immigrants on Israeli Politics and Society*. Los Angeles: Wilstein institute of Jewish Policy Studies.

Fishman, Sylvia Barack (2006) *Jewish and Something else. A study of mixed-married families* (<http://www.ajc.org/atf/cf/%7B42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF%7D/JewishSomethingElse.pdf>)

Lustick, Ian S. (1999). Israel and Non-Arab State: The Political Implications of Mass Immigration of Non-Jews. In: *Middle East Journal* 53 (3), Summer, 417-433.

Khanin, Vladimir (Zeev) (2005). The Jewish Right to Return: Reflection on the Mass Immigration from the Former Soviet Union. In: Lustick, Ian and Lesch, Ann (eds.) *Exile and Return: Predicaments of Palestinian Arabs and Jews*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press

Khanin, Vladimir (Zeev) (2003). *Documents on Ukrainian Jewish Identity and Emigration, 1944-1990*. London: Frank Cass.

Phillips, Bruce (1993). *Re-examining Inter marriage: Trend, Textures & Strategies*. New York: The American Jewish Committee and The Susan and David Wilstein Institute of Jewish Policy Studies.

Rapoport, Tamar, Lomsky-Feder, Edna, Heider, Angelika (2002). Recollection and relocation in immigration: Russian-Jewish immigrants “normalize” their anti-Semitic experiences. In: *Symbolic Interaction*, 25(2), 175-198.

Shafir, Gershon and Peled Yoav. (1998). The Dynamics of Citizenship in Israel and Israeli-Palestinian Peace Process. In: *The Citizenship Debates. A Reader*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Pp.251-262.

Tishkov, Valery. (1997). *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union :The Mind Aflame*. Oslo: International Peace Research Institute

Носенко, Е.(Nosenko 2004). Быть или чувствовать? Основные модели формирования еврейской самоидентификации у потомков смешанных браков в современной России. М. РАН, 2004

Рывкина, Р. (Ryvkina 2005). Как живут евреи в России. Социологический анализ перемен. М. Институт востоковедения РАН, 2005

Собкин, В. и Владимиров А. (Sobkin & Vladimirov, 2005). Национальная идентичность еврейских студентов в России и ее влияние на супружеские ориентации. // Между мифом и реальностью. Проблемы еврейской идентичности и цивилизации в истории и современности. Под ред. К. Ю. Бурмистрова и А. Ю. Милитарева. М., 2005. С. 252–253

Эпштейн, А. и Меламедов Г. (Epshtein & Melamedov, 2005). Евреи постсоветской России: десять лет спустя // «Диаспоры» (Москва), №2 (2006), стр. 246–257